

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

28-as számú művészet- és művelődéstörténeti besorolású

doktori iskola

NYOMTATOTT PROTESTÁNS TEMETÉSI
GYŰJTEMÉNYEK MAGYARORSZÁGON

GÖBÖLÖSNÉ GAÁL ESZTER

TÉMAVEZETŐ: DR. PAPP ANETTE

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

2024

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	IV
Bevezetés.....	V
1. A temetési szertartások története	1
1.1. Temetés a református egyházban	1
1.2. Temetés az evangélikus egyházban	22
2. In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra való énekek a 17. században.....	31
2.1. Újfalvi Imre rövid életrajza	31
2.2. In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra való énekek.....	32
2.3. Fontosabb debreceni kiadások a 17. században.....	37
2.4. Lőcsei kiadások a 17. században	39
2.5. Fontosabb váradi és kolozsvári kiadások.....	43
2.6. Brassótól Norimbergáig. Újfalvi halottasának 18. századi kotta nélküli kiadásai két távoli példán keresztül.....	45
3. A halottas gyűjtemények fontosabb énekeinek leírása.....	55
Bibliográfia.....	105

Köszönetnyilvánítás

Isten iránti hálával szeretnék itt megemlékezni azokról, akik lehetővé tették számomra dolgozatom elkészítését. Köszönetet illeti témavezetőmet, dr. Papp Anettet, aki meg nem érdemelt bizalmat tanúsított irántam és az általam választott téma iránt. Itt szeretnék köszönetet mondani a kedves családtagjaimnak, akik megteremtették számomra a legédesebb tehertől megnehezített munka elvégzéséhez szükséges körülményeket, és a legédesebb tehernek, hogy engedte magát a szeretteinek dajkálni.

„Mostan az minéművel lehet, olyannal éljünk.”

Göbölösné Gaál Eszter

2024. 09. 12.

Bevezetés

Először gyermekkorom gyülekezeti kóruspróbáján találkoztam temetési énekekkel, akkor megfogtak a lényegre törő, a földi élet múlandóságát az öröklét perspektívájába illesztő szövegeik, azóta sem tudok szabadulni tőlük. Témaválasztásomat a szakirodalom megismerése is motiválta: Csomasz Tóth Kálmán *Halotti énekeink és a gyülekezeti éneklés*¹ című tanulmánya átfogóan mutatja be, mennyire kitüntetett helyet foglalnak el a temetési énekek a zenetörténeti emlékként is funkcionáló népi emlékezetben. Ugyanő a 17—18. század első, sokszor bizonytalan hangjezéssel írt temetési énekeskönyveinek dallamait vizsgálta a 16—17. század korabeli forrásokból meg nem ismerhető dallamainak felkutatására.² Az egyházzenetörténetben a hanyatlás időszakaként számontartott 19. században a halottas gyűjtemények retrospektívájával értékmentővé váló pápai halottas is elemezte a teljesség igényével.³ H. Hubert Gabriella *A régi magyar gyülekezeti ének* címmel megjelent monografikus munkája segített felismerni Újfalvi gyűjteményének valódi jelentőségét és összefüggéseiben látni az első száz év temetési énekeit.⁴

A felsorolt munkák nyomán elindulva az első látásra szűknek tűnő téma közelebbről megnézve gazdag világot tárt fel, Újfalvi Imre halottas gyűjteményének egyetlen szálára felfűzött hosszú kalárist, egy-egy zsákutcának bizonyuló kitérővel, párhuzamosan futó magánkiadásokkal körülvéve. A jelen dolgozat ezt a fő szálát vizsgálja az első ismert, 1602-es kiadástól kezdve az utolsó, az örökséget még hűséggel őrző 1811-es debreceni kiadásig. A tárgyalt gyűjtemények a közös protestáns énekkincs darabjai, amelyből ezúttal hiányoznak az unitárius gyűjtemények. Ez utóbbiakat Hevesi Andrea dolgozta fel doktori disszertációjában.⁵

¹ Csomasz Tóth Kálmán: „Halotti énekeink és a gyülekezeti éneklés.” In *Református Egyház* IV/20 (1952.) 11—19.

² Csomasz Tóth Kálmán: „Halottas énekeskönyveink dallamai.” In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. (Zenetudományi Tanulmányok I.) (Budapest 1953.) 287—330.

³ Csomasz Tóth Kálmán: „A pápai halottaskönyv.” In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. (Budapest, 1984.) 3—16.

⁴ H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. = Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila (szerk.): *Historia Litteraria* 17. (Budapest: Universitas Kiadó, 2004.)

⁵ Hevesi Andrea: „*A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*” Doktori értekezés (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, 2015.)

A disszertáció témája további feldolgozásra érdemes: a 18. századi halottas gyűjtemények teljes anyagának vizsgálata, a dallamutalások változásai vagy az egyházkerületek által utólag jóváhagyott, vagy csak bevett temetési énekeskönyvként elfogadott gyűjtemények kutatása még a disszerens előtt áll.

1. A temetési szertartások története

1.1. Temetés a református egyházban

A reformáció tanításai a halottakról olyan mértékben különböztek a korábbi tanítástól és gyakorlattól, hogy merőben új szertartást kívántak. Kálvin temetéssel kapcsolatos kevés fennmaradt rendelkezését Nagy Sándor Béla gyűjtötte össze A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint című tanulmányában⁶. Franz Wilhelm Kampschulte monográfiájára⁷ hivatkozva közli, hogy a genfi gyülekezet nem tartott halotti szertartásokat, a holttestek eltemetése szertartás nélkül, egyszerű elhantolással történt.⁸ Kálvin a genfi gyülekezet életére vonatkozó rendelkezéseit az 1561-ben véglegesített Les ordonnances ecclesiastiques de l'église de Genève-ben⁹ (továbbiakban Ordonnances) adta közre. Az 1561. november 13-án elfogadott utasítások a házasság után tárgyalják a temetést. A De la sepulte fejezet így nyilatkozik a halottak körüli teendőkről: „A halottakat tisztességesen temetjük el a rendelt helyen. Lefolyását és a kíséretet mindenkinek a saját belátására hagyjuk. Mindenekfölött tanácsoljuk és elrendeljük, hogy a [halott]vívők legyenek felesketve a Tanácsnál arra, hogy ellenállnak minden babonaságnak, amely az Isten beszédével ellentétes, hogy nem visznek halottat szokatlan órában, és hogy jelentést tesznek, ha valaki hirtelen halált hal, végül, hogy elejét veszik minden kellemetlenségnek, amely megtörténhetik. Szintúgy, a halál után tizenkét óránál hamarabb ne vigyék a holttestet a sírhoz, és huszonnégy óránál ne később, ha először nem látogatta meg a tanácsnak felesküldött bizottság.”¹⁰

⁶ Nagy Sándor Béla: „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint.” In: Theologiai Szemle. (Budapest: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, 1937.) XIII/2 119—121.

⁷ Franz Wilhelm Kampschulte: *Johann Calvin. Seine Kirche un sein Staat in Genf.* (Lipcse, Duncker & Humblot, 1869.)

⁸ Nagy Sándor Béla: i.m. 119.

⁹ Calvin, Jean: *Les ordonnances ecclesiastiques de l'église de Genève. Item, l'ordre des écoles de ladite Cité.* (Genf: Artus Chauvin, 1561.)

¹⁰ *Qu'on ensepuelisse honestement les morts au lieu ordonné. De la quite et compagnie, nous la laissons à la discretion d'un chacun. Nous avons outreplus avisé et ordonné, que les porteurs ayent serment à la Seigneurie d'empescher toutes superstitions contraires à la parole de Dieu, de ne point porter à heure indeue, et la faire rapport si queleun estoit mort subitement, afin d'obvier à tous inconveniens qui en pourroyen suivre. Item, apres la mort, de ne porter le corps en sepulcre plus tost de douze heures suivantes, ni aussi plus tard de vingt quatre: et que premièrement il n'ait esté visité par le commis à cela, qui aura serment à la Seigneurie.* Baum, Guilelmus, Cunitz, Eduardus, Reuss, Eduardus (szerk.) *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia. Vol. X. pars prior.* (Brunschweig: C. A. Schwetschke et filium, 1871.) = Corpus Reformatorum XXXVIII. Pars prior. 114-115. saját ford.

A montbelgard-i lelkészeknek írt válaszlevelében Kálvin így ír a temetésről: „A temetésre vonatkozólag azt óhajtom, hogy a holttestet ne vigyék a templomba, hanem egyenesen a temetőbe. Kívánatos, hogy itt legyen egy buzdító beszéd, hogy mindazok, akik részt vesznek a temetésen megértsék, hogy mire tanít ez bennünket.”¹¹ Egy másik levelében is szabadságot ad a lelkészeknek a temetéseken való részvételre és a prédikálásra: „Ami a temetési szertartást illeti azon a véleményen voltam, hogy ha a lelkészt felkérlik a holttestnek a temetőbe való kísérésére, azt ne utasítsa vissza, ott pedig tartson rövid alkalmi beszédet a barátok és mások megvigasztalására.”¹²

Zwingli sem készített temetési szertartásrendet, az ő gyakorlatában az eltemetés cselekménye egyházi közreműködés nélkül zajlott, de közösségi cselekményként. Az eltemetést követően a közösség a templomba vonult csendes imádságra az elhunyt családjáért, majd a vasárnapi istentiszteleten kihirdették az előző héten meghaltak nevét. Sörös Béla latinul idézi a zürichi rendtartást,¹³ amely magyarul így hangzik:

„Miután valakinek a halála az előjáróknak jelenttetett [...] a megbeszélte órában a halott házához jönnek gyermekei, rokonai és hozzátartozói, tanúságot tesznek fájdalomukról, jönnek a szomszédok is minden polgár. Végül a halott a temetőbe vitetik: követik gyermekei, rokonai, barátai és bármilyen rangú emberek, utánuk igen mértékletes asszonyok. Amikor a temetőbe érkeztek semmilyen temetési szónoklatot ne tartsanak se gyászbeszédet, hanem az előjárók a rokonok nevében kevés szóval mindenkinek köszönetet mondanak, hogy a temetést tisztességesen végezték és munkájuk viszonzását szomorú vagy boldog dolgokban megígérik. Ezek a templomba mennek, ahol csendesen imádkoznak azok, akik kísérték a temetést, nem a halottért, de a családjáért és hogy az Úr mindenkinek adja meg, hogy az élet nyomorúságait eltöltve a mennyeihez ragaszkodjanak. A következő úrnapi az egyház nyilvános közösségében névszerint tisztelettel említettessék meg az elhunyt, mindenkit figyelmeztetve az emberi sorsra.”¹⁴

A II. Helvét hitvallás is a keresztyén ember kötelességének tartja a holttestek eltemetését, és az Úrban meghaltakról való tisztességes megemlékezést, a hátramaradottak segítségét. Megengedi a visszafogott gyászt, és elítéli a halottakért végzett imádságokat, az értük bemutatott áldozatot, mert az nem változtathat a meghalt lelkének állapotán. Az Apostoli

¹¹ Nagy Sándor Béla: i.m. 119.

¹² Nagy Sándor Béla: i.m. 119.

¹³ Sörös Béla: *A magyar liturgia története I. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig.* (Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1904.) 295.

¹⁴ A disszerens fordítása.

hitvallásra, valamint a Jn 5, 24-re és 13, 10-re hivatkozva elveti a tisztítótűz létét és szükségességét, a szellemekkel való kapcsolat keresést pedig tiltja¹⁵. Bullinger a hitvallásban az egyházi szertartások formájában szabadságot ad a helyi közösségeknek a hitvallás egysége megőrzésének feltétele mellett¹⁶, ez a szabadság a Magyarországon megjelent rendtartásokban is visszaköszön. A Heidelbergi Káté nem foglalkozik a liturgia kérdésével, a halállal kapcsolatos hitvallási tételeket a 22. Úrnapja kérdés-feleletei tárgyalják.¹⁷

A református temetést Magyarországon először a Debreceni hitvallás szabályozta 1562-ben. A hitvallást a Nagyváradon és Debrecenben tartott zsinatokon folytatott tárgyalások nyomán Méliusz Juhász Péter, Szegedi Gergely és Czeglédi György fogalmazták meg a katolikus és evangélikus részről érkező vádakra adott válaszként. Ezt a szöveget nyújtották be az egri protestánsok a királyi biztosoknak Verancsics Antal egri püspök vádjai ellen, ezért Egervölgyi hitvallásnak is nevezik az 1562-ben a két célra kétféle címlappal megjelent iratot.¹⁸ A hitvallás fontosnak tartja a halottak tisztességes eltemetését, a temetés helyeként az elkerített, más célra nem használt temetőt jelöli ki.¹⁹ Egyszerű szertartást ír elő, tiltja a halottakért való könyörgést, alamizsnaosztást és a tort, éneklést és rövid, tanító célzatú igehirdetést enged a temetésen. Ez utóbbira nagy hangsúlyt helyez, mert kétféle megfogalmazásban adja: „kegyes énekekkel a nép rövid oktatása mellett”, „A halálról és a feltámadásról éneklünk, a temetéssel tanítunk.”²⁰ Tiltja a jajveszékelést és ordítást, a harangozást pedig a temetést hírül adó jelzésként határozza meg, ennek alternatívájaként

¹⁵ Bullinger, Heinrich: *II. Helvét hitvallás (ford. Buzogány Dezső), XVI. 1–5.* <https://regi.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.15.)

¹⁶ Bullinger, Heinrich: *II. Helvét hitvallás (ford. Buzogány Dezső), XVII. 1–3.* <https://regi.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.15.)

¹⁷ Magyar Református Egyház Generális Konventjének Kátészerkesztő Bizottsága (szerk.): *A Heidelbergi Káté.* (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2013.) 31.

» 57. Miféle vigasztalásod van a test feltámadásából? Az, hogy nemcsak lelkem vétetik fel Krisztushoz azonnal ez élet után, hanem testem is egyesül majd lelkemmel, amikor Krisztus hatalma feltámasztja, és az ő dicsőséges testéhez lesz hasonlónak.

58. Miféle vigasztalásod van az örök életről szóló hitvallásból? Mivel már most előre érzem szívemben az örök élet örömét,¹ hiszem, hogy életem elmúltával olyan teljes boldogságom lesz, amelyet „szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem gondolt”, amelyben Istent örökké dicsérni fogom. «

¹⁸ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor.* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.) Online elérhetőség: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=601> megtekintve 2023.06.12.

¹⁹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* (Budapest: Magyarországi Protestánsok, 1881.) 238–239.

²⁰ Kiss Áron: i.m. 239.

fekete zászló kitűzését és az időpont kihirdetését javasolja.²¹ A szertartás menetét – a II. Helvét hitvallással összhangban – nem írja elő részletesen, az egyes gyülekezetek saját belátására bízva annak meghatározását.²²

Az 1567-es debreceni zsinat eredményeit foglalja magában a Méliusz Juhász Péter szerkesztésében és ajánlásával megjelent A Debrecenbe öszvegyült keresztyén prédikátoroknak igaz és szent írás szerint való vallások.²³ Ennek utolsó szakasza tárgyalja a temetést. A temetőt nem tartja felszentelőnek, sőt, az 1Kor 8, 10-re hivatkozva nem tartja helyesnek a katolikusok által beszentelt földbe való temetkezést.²⁴ Helyteleníti a templomba való temetkezést: „Tiszta helynek, nem dögösnek kell lenni, a hol prédikálnak.” A temetkezés helyét a városon kívül jelölték ki, arra hivatkozva, hogy „Krisztust is a városon kívül temették.”²⁵ Ugyanebben az évben jelent meg *Brevis confessio pastorum ad synodum Debrecini celebratam convocatorum* címmel hetvennégy cikkelyt tartalmazó törvénykönyv, amelynek ötvennyolcadik cikkelye a fenti hitvallással egybehangozóan rendeli el a temetkezés helyét.²⁶

Az 1595-ben a tiszáninneri egyházkerület számára kinyomtatott Felsőmagyarországi cikkelyek a temetésről csak, mint olyan egyházi cselekményről beszél, amely megtagadása büntetésként szabható az egyházon kívüli személyekre.²⁷

Heltai Gáspár először 1550-ben²⁸, majd újra 1559-ben Kolozsvárott nyomtatott *Ágendát*,²⁹ amelyben a keresztség és úrvacsora kiszolgáltatásának rendje mellett az egyházkezelés, gyónás, beteglátogatás és a temetés is helyet kapott. Helyesli a végtisztesség megadását, és ószövetségi példákkal is alátámasztja állítását.³⁰ Figyelmeztet, hogy nem a halottért van szükség a temetésre, hanem az élők miatt: hogy szeretetüket fejezhessék ki ezáltal, bűnbánatot tartsanak és megemlékezzenek a feltámadásról.³¹ A temetés menetét nem írja le részletesen, de szövegéből kiderül, hogy az egybegyűltek hálát adtak az elhunytért, azért, hogy a keresztségben részesülhetett, könyörögtek az egyházért, és a saját jó halálukért.³² A

²¹ Kiss Áron: i.m. 239.

²² Kiss Áron: i.m. 239.

²³ Zoványi Jenő: i.m. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=609> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.12.)

²⁴ Kiss Áron: i.m. 554—555.

²⁵ Kiss Áron: i.m. 555.

²⁶ Kiss Áron: i.m. 592.

²⁷ Kiss Áron: i.m. 713.

²⁸ Zoványi Jenő: i.m. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1142> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.12.)

²⁹ HELTAI Gáspár: *Agenda, az az szentegyházi cselekedetek.* (Kolozsvár: 1559.)

³⁰ HELTAI: *Agenda... i.m.* O₁b–O₄a.

³¹ HELTAI: *Agenda... i.m.* O₁b–O₂a

³² HELTAI: *Agenda... i.m.* O₄a–O₄b

temetésről szóló tanítást öt rövid prédikáció követi, melyből három általánosan használható, egy gyermek felett, egy pedig dögvész idején mondható.³³ A prédikációt az Úri imádság közös elmondása követi, majd a lelkipásztor kötetlen imádsága következik.³⁴ Két példát ad a gyülekezet elbocsátására a szertartás végén, mind a kettőt a „Menjetek el békességgel!” formulával zárja.³⁵ A temetésről szóló fejezet végén Heltai textuáriummal segíti az Ágendát használókat.

1582-ben, Németújváron jelent meg Beythe István ágendája *Miképpen az keresztyéni gyülekezetben az keresztséget, Úr vacsoráját, házasok eskettetését, oldozatot, gyónást, etc. szolgáltattak az egyházi tanítók* címmel Johannes Manlinus nyomdájában.³⁶ Az agenda utolsó része foglalkozik a temetéssel. Először Beythe István is tanítást ad, amelyben a templomba való temetkezés tiltására helyezi a legnagyobb hangsúlyt.³⁷ Ezt követően öt részre osztva írja le a temetés rendjét: a halottas házban gyülekeztek, a halott iránt tanúsított szeretet kifejezéseként, itt megemlékeztek az ember mulandóságáról és az örök életről.³⁸ A temetőbe menve a „Deákok és egyházi szolgák isteni dicséreteket” énekeltek.³⁹ A temetőben hálát adtak az egyházért és Isten igéjéért, ezután a lelkipásztor prédikált.⁴⁰ A hantolás ideje alatt énekeltek, a szertartás végén vigasztalták a gyászolókat.⁴¹ Beythe ágendája pontosabb leírást ad a temetés egyes elemeiről, mint Heltai, de az ágendában található többi rendtartáshoz képest itt is a temetés leírása a legkevésbé részletes.

A 16—17. század fordulójának temetési szertartásáról tanúskodik Újfalvi Imre temetési énekeskönyvének⁴² előszava és szerkesztésmódja is. Az első kiadáshoz készült előszóban Újfalvi rövid kitekintést tesz a világban fellelhető temetkezési szokásokra, majd az ókeresztyén és római szertartásokról ír.⁴³ Ehhez hasonló történeti kitekintés általános eleme a későbbi ágendáknak is. A korabeli temetésekről megtudhatjuk, hogy nem vetettek el minden „ceremóniákat”, hanem helyenként változó módon tartották meg a korábbi gyakorlat egyes elemeit, úgy, mint a harangozást, alamizsnaosztást, a sokszor megtiltott

³³ HELTAI: *Agenda... i.m.* P_{1a}–V_{4b}

³⁴ Például: HELTAI: *Agenda... i.m.* Q_{2a}–Q_{2b}

³⁵ HELTAI: *Agenda... i.m.* V_{3b}, V_{4a}

³⁶ BEYTHE István: *Miképpen az keresztyéni gyülekezetben az keresztséget, Úr vacsoráját, házasok eskettetését, oldozatot, gyónást, etc. szolgáltattak az egyházi tanítók.* (Németújvár [Güssing], 1582.)

³⁷ BEYTHE: *Miképpen... i.m.* F_{4a}–F_{5b}

³⁸ BEYTHE: *Miképpen... i.m.* F_{5b}–F_{6a}

³⁹ BEYTHE: *Miképpen... i.m.* F_{5b}

⁴⁰ BEYTHE: *Miképpen... i.m.* F_{5b}–F_{6a}

⁴¹ BEYTHE: *Miképpen... i.m.* F_{6a}

⁴² Újfalvi Imre: *In exequiis defunctorum – Halott temetéskorra való énekek.* (Debrecen: 1602.)

⁴³ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 1a

tort, éneklést, prédikálást és másokat.⁴⁴ Újfalvi maga ezek egy részét helyteleníti, de megjegyzi, hogy „az emberek semmit nehezben nem szenvednek, mint, ha valami szokott dolgot, ha az szintén nem jó is, valaki improbál”, így nem foglal élesen állást egyik szokás ellen sem.⁴⁵ A temetési szertartást ellenzők ellen azt az igen prózai érvelt hozza, hogy az abból származó jövedelem nélkül „Mestert és Deákat nehezben tartanánk.”⁴⁶ Újfalvi a kötet összeállítását „azoknak kedvéért, kik ilyen utolsó szükségben szolgálnak” végezte el. Az előszót az énekek felosztásának magyarázatával zárja, azzal a kitételrel, hogy a kántorok jó belátásuk szerint változtathatnak rajta.⁴⁷

A Halott temetéskorra való énekek hármasság tagolása tükrözi a korábbi ágendák beosztását: a temetés a halottas ház előtt kezdődött, majd út közben, a halott kivitelekor is énekeltek, végül a temetőben a sír fölött mondandó énekekkel zárul a gyűjtemény. A tételek nagyobb hányada strófikus gyülekezeti ének, azonban a gyűjtemény elején a graduális anyag néhány darabja is megtalálható. A szertartás első éneke a kompletórium kantikuma, a *Nunc dimittis*, amelyhez Újfalvi pontos leírást ad: a lelkész intonálja az első félverset, majd a két kórus versenként váltakozva folytatja. A rubrika végén megengedi, hogy, ha a körülmények azt kívánják énekelhető magyarul is.⁴⁸ Ezt az éneket, a rubrika szerint is német gyakorlatból vette át, amellyel wittenbergi tanulmányai során ismerkedhetett meg. H. Hubert Gabriella egy 1590 körül, Magdeburgban kiadott gyűjteménnyel állítja párhuzamba Újfalviét, de leírja, hogy a két nyelv használata a temetésen már Luther temetési énekeskönyvében is megfigyelhető.⁴⁹ Hasonló szertartásrendet ír le David Chyträus a magyarországi német nyelvű evangélikusok által is használt⁵⁰ ágendája: a halottas háznál való gyülekezés után elhangzik a lekción, kollekta és az iskolás gyermekek rezponzóriomot (*Si bona suscepimus, Ecce quomodo moritur iustus*) vagy antifónát (*Media vita in morte sumus*) énekelnek latinul vagy németül. Amikor elindulnak a halottas háztól Simeon énekét éneklék, azt követően tematikusan odaillő korált (*Mitten wir in leben sind, Aus Tiefer Not, Wir glauben all in einem Gott. A sírnál a Nun lasst uns den Leib begraben* következik a hetedik versszak

⁴⁴ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 1a

⁴⁵ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 1a–b

⁴⁶ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 1b

⁴⁷ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 1b

⁴⁸ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 2a

⁴⁹ H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila (szerk.): *Historia Litteraria* 17. (Budapest: Universitas Kiadó, 2004.) 148.

⁵⁰ Raffay Sándor: „A magyar honi evangélikus liturgia történetéhez. Tanulmány.” In: *Mellékelet a Protestáns Szemle* (Budapest: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1933. augusztus—szeptemberi számához.) 35—36.

kiemelésével, majd rezponzóriumot (Si enim credimus, Credo quod Redemptor meus vivit) vagy Prudentius énekét éneklik a diákok.⁵¹

A következő tétel a Media vita nagybőjti antifóna szövege latinul, amit annak és Alardus Amstelredamus által készített átirata követ. Közvetlenül utána az antifóna magyar fordítása áll,⁵² ami jól ismert tétel volt a protestánsok körében is.⁵³ Az eredetileg a nagybőjti kompletórium végén megszólaló különleges antifóna a Cantus Index gregorián adatbázis adatai között szórványosan kimutatható a halotti szertartás részeként a reformáció előtt.⁵⁴ Luther is a temetési énekek közé illesztette, az antifóna eredeti latin formájában és saját német nyelvű koráljaként is.⁵⁵ Két énekkel később ismét egy antifónát találhatunk, ami szintén a bőjti időből került ide. A Ne emlékezzél meg kezdetű antifónát a kötet valamikori használója hangjegyekkel is ellátta.⁵⁶ Csomasz Tóth Kálmán szerint Újfalvi ezeket a tételeket egy meglévő gyakorlat lenyomataként közölte gyűjteménye elején, valamint, azért, mert fontos volt számára, hogy a temetésen éneklő diákok ismerjék ezeket az iskolai gyűjteményéből kimaradt énekeket.⁵⁷ Ezek a gregorián eredetű tételek nem voltak idegenek a korabeli protestánsoktól, az istentisztelet liturgikus tételeit ilyen módon énekelték a graduálokból. Újfalvi is számol ezzel, amikor 1602-es, a halottassal együtt megjelent énekeskönyve címlapján azt a „graduál mellett” használandónak nevezi.⁵⁸

A 17. század Felső-Magyarországnak református temetési rendjéről Samarjai Máté János püspök 1636-ban kiadott ágendája⁵⁹ ad hírt. A szertartás menetének leírása előtt a halott körüli teendőkről ír. Az Apostolok cselekedetei kilencedik fejezetére hivatkozva engedi a halottak mosdatását és bebalzsamozását, a túlzott pompa elkerülésére előírja, hogy mindenkit a saját hétköznapi vagy ünneplő ruhájában, esetleg fehér gyolcsban kell eltemetni, ékszereket azzal temethetnek, aki nagyobb méltóságú lévén életében is viselte

⁵¹ David Chyträus: *Christliche Kirchen Agenda: Wie die bey den zweyen Ständen der Herrn vnd Ritterschafft, im Ertzhertzogthumb Oesterreich vnter der Enns, gebraucht wirdt.* (Rosenburg: 1571.) 212v—214r.

⁵² ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 2a

⁵³ Újfalvi előtt Huszár Gál 1574-es gyűjteményében jelent meg nyomtatásban. HUSZÁR GÁL: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek.* (Komjáti, 1574.) II/223b

⁵⁴ Az adatbázis két forrásból ismeri a tételt ebben a funkcióban. <http://www.cantusindex.org/id/003732> (2020.7.10.)

⁵⁵ LUTHER: *Christliche Geseng... i.m.* D_{3a}, C_{3a}

⁵⁶ ÚJFALVI: *In exequiis defunctorum... i.m.* 3a

⁵⁷ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.) 156.

⁵⁸ H. HUBERT: *A régi magyar gyülekezeti ének. i.m.* 142.

⁵⁹ Samarjai Máté János: *Az helvétiai valláson lévő ekklézsiáknak egyházi ceremóniájukról és rend tartásukról való könyvecske.* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1636.)

azokat.⁶⁰ Fontosnak tarja előírni a fa vagy ón koporsó használatát, és tiltani a koporsó nélkül való temetést, amely a tiltás szerint gyakorlat lehetett a korban.⁶¹ A gyászolók viselkedését is szabályozza: engedi a visszafogott gyászt, a gyászruha viselését, de tiltja a gyakori temető látogatást és a gyász megélésének extrém formáit, köztük az öncsonkítást.⁶² A harangozás rendjét a következőképpen határozza meg: a halottas házhoz való induláskor húzzák meg a harangot, férfiaknak háromszor, nőknek kétszer, majd még két vagy három alkalommal.⁶³ A halottas háznál való látogatás célját a tiszteletadásban, a gyászolók vigasztalásában és a halandóságról való megemlékezésben látja.⁶⁴ A temetés idejét a halál beálltát követő első vagy második napon írja elő a tetszhalottak eltemetésének elkerülésére, a főrenden valók ennél később is temetkezhetnek; ebből következik, hogy a temetés előtt virrasztást tartanak, amely Samarjai szerint a „halottas emberek könnyebbségére” szolgál.⁶⁵ A temetési szertartás a halottas háznál énekléssel kezdődik, majd a halottat koporsóba téve rúdon, esetleg szekéren viszik a temetőbe: minden halottat a szeretet és megbecsülés jeleként a saját társadalmi csoportjába tartozó társai visznek ki.⁶⁶ A temető lehet a településen kívül, a templomkertben vagy temetőkápolnában⁶⁷, ellentétben a 16. század szigorúbb rendelkezéseivel, amelyek a településen kívüli temetkezést írták elő.

A 18. századi ágendák közül Kiss Gergelyé ad részletes utasításokat a temetésre vonatkozóan. A posztumusz megjelent kötetet a szerző tanítványa, Szerencsi Nagy István gondozta és egészítette ki, 1778-ban Győrött jelent meg.⁶⁸ A liturgia rövid leírását a VIII, Tisztességes temetésnek módja című fejezet tartalmazza: a temetés időpontját harangszó jelzi, ezt követően a halottas háznál gyűlnek össze a résztvevők.⁶⁹ Itt alkalmas zsoltárokat és halotti énekeket énekelnek, ezt a lelkész könyörgése követi, Isten dicsőségére, hálaadásként a halott életéért és az élők vigasztalására, halálra való készítésére. Itt megjegyzi Kiss Gergely, hogy nem csak a halottas háznál történhet ez a könyörgés, hanem „másutt, arra rendeltetett helyen” is.⁷⁰ A könyörgést prédikáció követi, amelynek alapja egy

⁶⁰ Samarjai Máté János: i.m. 186.

⁶¹ Samarjai Máté János: i.m. 186.

⁶² Samarjai Máté János: i.m. 186, 190.

⁶³ Samarjai Máté János: i.m. 187.

⁶⁴ Samarjai Máté János: i.m. 187.

⁶⁵ Samarjai Máté János: i.m. 187.

⁶⁶ Samarjai Máté János: i.m. 187-188.

⁶⁷ Samarjai Máté János: i.m. 188.

⁶⁸ Kiss Gergely, Szerencsi Nagy István (szerk. bőv.): *Ágenda, az az egyházi szolgálat-béli okos istentisztelet módja.* (Győr: Streibig József, 1788.)

⁶⁹ Kiss Gergely: i.m. 154.

⁷⁰ Kiss Gergely: i.m. 154.

bibliai szakasz, célja pedig a tanítás, felépítésében hasonlít a vasárnapi istentiszteleten elhangzó prédikációhoz, de tartalma a temetés helyzetéhez alkalmazkodik. A prédikációban példaként használhatja a lelkész az elhunyt életének pozitív elemeit, és intésnek azokat, amelyeket nem tart követendő példának.⁷¹ A búcsúztatást Kiss Gergely is elhagyandó szokásnak tartja.⁷²

A 19. századi református ágendák és liturgika tankönyvek az előző századnál bővebb forrást nyújtanak a temetési szertartásról. Tóth Ferenc Liturgikája 1810-ben jelent meg Győrött, a Lelkipásztori teológia sorozat harmadik köteteként.⁷³ A temetés fajtáit Tóth Ferenc is két nagy csoportra osztja: tisztességes és nem tisztességes temetésre. A tisztességes temetésnek két fajtáját ismeri: tisztességes pompás temetést, amelyet nappal a szokott és mindenféle ceremóniákkal végeznek, valamint a tisztességes nem pompás temetést, amelyet szintén nappal, de csak a szokott ceremóniákkal végeznek.⁷⁴ Megkülönböztet prédikációval és énekszóval való temetést is, az utóbbi az általánosabb, ezen az énekek mellett könyörgés is elhangzik.⁷⁵ A temetési prédikáció helyéül a templomot, ravatalozót (temetőben lévő szín) vagy a halottasházat nevezi meg, kiemeli, hogy a halottat magát nem szabad bevinni a templomba. Ha fertőző betegségben halt meg az elhunyt, egyenesen a temetőbe kell vinni, nem szabad a templomnál megállni vele.⁷⁶

A temetés idejét a királyi rendelet szerint a halál beállta után 48 órával engedi meghirdetni, ez alól orvosi igazolással, hosszú betegség vagy, meleg időjárás esetén, a bomlás látható jelei megjelenésekor lehet kivételt tenni. A halál beállta után eltelt órákat a lelkész kötelessége számontartani, ő gondoskodik arról, hogy huszonnégy óra minden esetben elteljen a temetés előtt.⁷⁷ A koporsót kézben vagy rúdon kell a temetőbe vinni, fertőző beteg koporsóját pedig szekéren. A református temetőben más keresztyén felekezetek halottai is eltemethetők.⁷⁸ A nem tisztességes temetés a temetőn kívül, ceremóniák (ének, imádság, harang) nélkül zajlik, ez az egyházon kívüliek, öngyilkosok és kivégzettek büntetése Tóth Ferenc Liturgikája szerint is.⁷⁹ Említést tesz azokról, akik ideálisnak tartanák a szertartás

⁷¹ Kiss Gergely: i.m. 154—155.

⁷² Kiss Gergely: i.m. 155.

⁷³ Tóth Ferenc: *Liturgika, melyben a Helvétziai vallástátelt követő ekklézsiáknak egyházi ceremóniáik, rendtartásaik, és az egyházi szolgáknak azok körül való foglalatosságai, és kötelességeik adatnak elő.* (Győr: Özv. Steinberg Józsefné, 1810.)

⁷⁴ Tóth Ferenc: i.m. 218.

⁷⁵ Tóth Ferenc: i.m. 219.

⁷⁶ Tóth Ferenc: i.m. 220.

⁷⁷ Tóth Ferenc: i.m. 221—222.

⁷⁸ Tóth Ferenc: i.m. 222.

⁷⁹ Tóth Ferenc: i.m. 219.

nélküli temetést, azzal érvel ellenük, hogy ez nem különbözik az állatok elásásától, nem méltó az emberhez.

Tóth Ferenc Liturgikája a temetőszentelés szertartásának leírásával tűnik ki a hasonló munkák közül, amelyek legfeljebb megengedik a terület megáldását, de nem adnak részletes szertartásrendet hozzá. A temetőszentelés Tóthnál énekkel, imádsággal és a tematikához illeszkedő prédikációval történik.

A század első felének gyakorlatáról tanúskodik Zsarnay Lajos Paptan című kiadványa is.⁸⁰ A lelkészképzés használatára készült tankönyv temetésről szóló fejezete rövid történeti összefoglalással indul, ezután tárgyalja a temetés két nagy altípusát: a tisztességes és nem tisztességes temetséget (sic!).⁸¹ A tisztességes temetés megillet minden egyháztagot, az egyháztagok keresztelelen gyermekeit, a halva talált és megölt személyeket. A szegényeket és idegeneket a Budai kánonok⁸² értelmében a lelkész és a tanító ingyen, az egyházközség költségén köteles eltemetni.⁸³ A tisztességes temetés „az egyházi szertartások szerint harang- és énekszóval, vagy halottitanítással is nyilván és nappal megy végbe”.⁸⁴ A szertartás elemeinek mennyisége mutatja azt, hogy az elhunyt milyen társadalmi helyzetű volt, ez befolyásolja azt is, hogy kivételt tesznek-e a holttest más településre való szállításának tilalma alól.⁸⁵ A nem tisztességes temetés a fenti elemek és egyházi jelenlét nélkül zajlik, az egyházból kiközösítettek, az egyházhoz tartozni nem kívánók és öngyilkosok temetésekor alkalmazzák büntetésként, de Zsarnay megjegyzi, hogy „igen ritkán gyakoroltatik.”⁸⁶

A temetés menete után sorakozó megjegyzések szerint a temetés a halál beállta után 48 órával történik, vagy, ha a halálnak biztos jelei mutatkoznak a holttesten. A halottvizsgálók intézménye már létezik, de még nem általánosan elterjedt gyakorlat.⁸⁷ Királyi rendelet is tiltja a halottak templomba vitelét közegészségügyi okok miatt, de összhangban a korábbi zsinatok kánonjaival. Zsarnay problémásnak látja így a halottitanítás helyét és a szertartásbeli idejét, javasolja, hogy a halottas háznál, vagy a halottat a templom kertben

⁸⁰ Zsarnay Lajos: *Paptan. Vezérfonalul tanításhoz kézirat helyett.* (Sárospatak: Nádaskay András, 1847.)

⁸¹ Zsarnay Lajos: i.m. 109.

⁸² *Az 1790–91-ben Budán tartott zsinat rendelkezései.* Zoványi Jenő: i.m. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=425> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.12.)

⁸³ Zsarnay Lajos: i.m. 109—110.

⁸⁴ Zsarnay Lajos: i.m. 109.

⁸⁵ Zsarnay Lajos: i.m. 109.

⁸⁶ Zsarnay Lajos: i.m. 111.

⁸⁷ Zsarnay Lajos: i.m. 111.

hagyva a templomban hangozzék el a prédikáció.⁸⁸ Ez arra enged következtetni, hogy a szigorú 16. századi határozatokkal ellenére gyakorlat maradt, hogy a temetőbe vonuló menet a halottat bevitte a templomba a halotti tanítás idejére.

Zsarnay szintén állami rendeletekre hivatkozva a temetés helyét a bekerített, más célra nem használt temetőben jelöli meg, hangsúlyozva, hogy a lelkész feladata a terület használatának felügyelete, a temetés idejének betartatása, sőt a sírgödör kellő mélységének biztosítása is. Itt ír Zsarnay a halotti jegyzőkönyv és temetségi (sic!) bizonyítvány kiállításának formai követelményeiről és a hagyatéki eljárások elindításáról is, mint lelkészi feladatokról.⁸⁹

Samarjaihoz hasonlóan Zsarnay is említést tesz arról az irányzatról, amely a Lk 9,60-ra⁹⁰ hivatkozva elítélnek minden temetési szertartást. Azzal érvel ellenük, hogy az emberi méltóságához hozzá tartozik a tisztességes temetés, valamint, hogy az élők épülésére vannak ezek a szertartások.⁹¹ Ebben a szakaszban ad a legtöbb információt a temetések típusairól és felépítésükről. A temetési beszéd lehetett prédikáció, oráció vagy parentáció, elhangozhatott a templomban, a halottas háznál a temetéskor, esetleg a koporsóba tételkor az utóbbi helyszínen. Létezett csak énekkel és könyörgéssel tartott temetés is, amely a háznál vagy a sírnál zajlott. A II. Helvét hitvallás adta szertartási szabadság tükrében meghagyja a helyi gyülekezeteknek a szertartástípusok menetének és elemeinek pontos meghatározását.⁹²

A 19. század talán legnagyobb hatású ágendája Fördös Lajos munkája. Az 1866-ban Pesten megjelent *Ágenda* 29 temetési beszédet tartalmaz⁹³, amelyek nem adnak támpontot a liturgia menetére vonatkozóan. A kötet végén található jegyzetek és utasítások rész VII, *Temetés* című fejezete tudósít a korban Fördös szerint szokásos temetés típusról: a halottas ház udvarán elmondott imádsággal tartott temetés, amelyen rövid beszéd is elhangozhatott, prédikációs temetés előimával a halottas háznál, a templomban vagy a ravatalozóban (temető-szín), az ima vagy prédikáció után tartott gyászbeszéd és a még nyitott sír mellett mondott sírbeszéd.⁹⁴ Az agenda szerzője az imával történő temetést tartja a legalkalmasabb

⁸⁸ Zsarnay Lajos: i.m. 112.

⁸⁹ Zsarnay Lajos: i.m. 112—113.

⁹⁰ „*Hadd temessék el a halottak az ő halottaikat.*” Revideált Károli fordítás, <https://abibliamindenkie.hu/karoli/LUK/9/60> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.12.)

⁹¹ Zsarnay Lajos: i.m. 113—114.

⁹² Zsarnay Lajos: i.m. 114.

⁹³ Fördös Lajos: *Ágenda. Egyházi szertartási beszédek és imák, s ezekhez melléketül jegyzetek és utasítások.* (Pest: Osterlamm Károly, 1866.) 98—202.

⁹⁴ Fördös Lajos: i.m. 232.

formának, helyteleníti a halott szélsőséges mértékű dicséretét és a fizetett búcsúztatókat és a II. Helvét hitvallásra hivatkozva különösen elítéli a halottakért való könyörgést.⁹⁵ Még Fördös ágendájából is kitetszik, hogy a lelkésznek nem csak a mai értelemben vett egyházi teendőket kellett ellátnia, hanem felelős volt a halál körül olyan praktikus teendőkért, amelyeket inkább az állami intézmények hatáskörének érzünk. Ügyelnie kellett arra, hogy a temetés ne történjen a halál beálltát követő huszonnégy órán belül, különösen ne a halottkém vizsgálata előtt, és hogy szükséges esetben a boncolás is megtörténjen előtte.⁹⁶ A korábbi rendelkezésekből a halott templomba vitelének tiltása is megmaradt, azonban enyhült a szigor a tisztességes temetést illetően: már nem csak a keresztleetlen gyermekeket, hanem az öngyilkosoknak is szabad volt egyházi szertartással megadni a végtisztességet. A református temetőbe már nem csak a más felekezeti keresztyének, hanem a keresztyénséghez nem tartozók is nyugodhatnak. Fördös felhívja arra is a lelkészek figyelmét, hogy más lelkészhez vagy felekezethez tartozó halottat csak előzetes egyeztetés után szabad eltemetni.⁹⁷

Ugyanebben az évben, 1866-ban Erdélyben is jelent meg agenda. Vadas József és Nagy Péter liturgiás könyve⁹⁸ tömörebben, mégis részletesebb szertartásrenddel határozza meg a temetés menetét. Négy típusát határozzák meg a temetésnek: az első két típusban a halottas ház udvarán gyülekeznek harangozás után, halotti énekeket énekelnek, a lelkész könyörgés után bibliai textus alapján (prédikáció) vagy más témáról (oráció) tart beszédet, ezt az Úri imádság, rövid fohász és ismét éneklés követi.⁹⁹ A harmadik változat az első kettő ötvözet: kétféle beszéd hangzik el egymástól egy énekverssel elválasztva.¹⁰⁰ A prédikáció nélküli temetést is ismerik negyedik típusként: az éneklést rövid fohász, halotti elmélkedésnek nevezett könyörgés, Mi Atyánk, rövid fohász és ének követi. A dolgozat tárgya szempontjából fontos információval zárul a leírás: „Néhol a megelőző és kísérő ének merőben is elmarad.”¹⁰¹ Az 1866-os erdélyi agenda is megengedi az öngyilkosok egyházi

⁹⁵ Fördös Lajos: i.m. 232.

⁹⁶ Fördös Lajos: i.m. 233.

⁹⁷ Fördös Lajos: i.m. 234.

⁹⁸ Nagy Péter, Vadas József: *Ágenda. Szertartási beszédek és imák, az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház rendtartása szerint. Első rész: templomi teendők.* (Kolozsvár: Az Ev. Ref. Főtanoda betűivel Stein János, 1866.)

⁹⁹ Nagy Péter, Vadas József: i.m.12.

¹⁰⁰ Nagy Péter, Vadas József: i.m.12.

¹⁰¹ Nagy Péter, Vadas József: i.m.13.

szertartással való temetését, igyekszik visszaszorítani a búcsúztatókat, és egy új, később még visszatérő javaslatot tesz a konfirmálatlan gyermekek prédikáció nélküli temetésére.¹⁰² Tóth Mihály 1873-ban jelentette meg liturgikáját *Egyházszerartástan* alap vonalai címmel.¹⁰³ A temetést természeti szükségként, a „közegészségi viszonyok által parancsolt polgári cselekményként”¹⁰⁴ határozza meg, amelynél azonban fontos, hogy a római katolikus gyakorlattal szemben milyen szertartásrendet határoz meg a református egyház. A temetés helyszíneit ő is a halottas házban, templomban és temetőben határozza meg, az ott elhangzó beszédek a prédikációk, orációk és sírbeszéd kategóriáiba sorolja be, majd rövid jegyzetet ad a prédikációírás problémáiról. Ebben a jegyzetben a temetési énekekről is ír: fontosnak tartja a temetésen való éneklést, a vonulás közben elengedhetőnek tarja azt, és javasolja a temetési énekeskönyvek revízióját.

„A mi a halotti énekeket illeti: ezek oly régiak mint maga a temetés. A keresztyén vallás szelleme a halotti éneket is nemesbítette. Már a II-ik században antiochiai Ignác Syriában behozta az antiphoniákat. Annál sajnósabb jelenet, hogy kivált városokban a halottak énekesz nélkül takarítottak el. Hogy az uton, és utczákon a hol a gyász menet elvonul nem énekelnek, nagy városokban utcai lárma és zsibaj között ez talán rendjén is van, de annál illőbb, hogy a sírnál vagy a templomban karének zengjen valódi halotti énekeket.

Itt az ideje, hogy a mi halotti énekeskönyvünk is revisio alá vétessék. Mind tárgyi, mind alaki szempontból kívánatos ez, és könnyebben is lehet kijavítani, mint a templomi énekeskönyvet, mely a négy magyar ref. egyházkerület által vétetett be – míg a halotti énekeskönyv mindegyik egyházkerületben különböző.”¹⁰⁵

Tóth Mihály is két nagy csoportra osztja a temetéseket: a tisztességes és nem tisztességes temetésre. A tisztességes temetés történhet csak énekkel, énekkel és könyörgéssel, prédikációval, orációval, helyszíne lehet a templom, a halottas ház vagy a temető, nappal, harangszóval vagy anélkül. A pontos részletek meghatározójaként – a többi ágendához és liturgikához képest újdonságként – a gyászolókat jelöli meg a szerző.¹⁰⁶ A nem tisztességes, szertartás nélküli temetésnél a Geleji-kánonokra¹⁰⁷ hivatkozik, és ritkán gyakorolt szertartásként említi. Az egyetlen olyan eset, ahol mégis előfordul nem tisztességes, sőt,

¹⁰² Nagy Péter, Vadas József: i.m.13.

¹⁰³ Tóth Mihály: *Egyházszerartástan alap vonalai. Tekintettel a Magyar Református Egyházra.* (Debrecen: Ifj. Csáthy Károly, 1873.)

¹⁰⁴ Tóth Mihály: i.m. 104.

¹⁰⁵ Tóth Mihály: i.m. 104.

¹⁰⁶ Tóth Mihály: i.m. 105.

¹⁰⁷ *Geleji Katona István szerkesztésében megjelent, száz cikkelyt tartalmazó kánonoskönyv.* Zoványi: i.m. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=975> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.13.)

számár temetés, az a kivégzettek holttestének földbetétele. A tisztességes temetés megillet minden keresztyént, a halva talált embereket és a kereszteletlen csecsemőket is, a szegényeket pedig az egyház költségén köteles ingyen eltemetni a lelkész és a tanító is.¹⁰⁸ A halottak más helyre való szállítását tiltja, kivételt magasrangú emberek esetében tesz Helyhatósági engedély fejében.¹⁰⁹ Az állami szabályozásnak megfelelően a temetés legkorábbi idejét a halál beálltát követő 48 óra után határozza meg, amely alól korábbi temetésre halottvizsgálók által kiállított bizonyítvány birtokában lehet kivételt tenni. A temetők bekerítését is előírja, az új temetők alapításakor engedi a lelkészi jelenléte. Szorgalmazza a virrasztó és őrházak építését a temetőben a tetszhalottak eseteit elkerülendő, és jónak látja a temető parkosítását is. A halál körüli teendők közül a lelkipásztor felelőssége a hagyatéki eljárás elindítása a bíróságon és a halott anyakönyvezése is, ez utóbbira mintát is ad Tóth Mihály.¹¹⁰

A 19. század végének református temetéséről a Csiky Lajos Tiszántúlon megjelent Egyházszerartástan¹¹¹ című munkáján keresztül vizsgálhatjuk, amely széleskörű és alapos ökumenikus kitekintéseivel tűnik ki kortársai közül. Csiky a temetést az egyházi-vallásos cselekvények közé sorolja szemben a köz-istentiszteletekkel.¹¹² Részletes történeti bevezető után (126—131.o.) a temetési szerartás elemeit, az igehirdetést, az imádságot és az éneklést elemzi. Az igehirdetésnek három fajtáját különbözteti meg ő is: a prédikációt, orációt és búcsúztatást. Gyermekes és ifjak temetésén nem javasolja a halotti beszédeket, mert rövid életük nem szolgál elég anyagot a beszéd témájához. A prédikáció bibliai textuson alapul, az oráció pedig az elhunyt életének valamely elemét veszi kiindulásképp és gyakran esik túlzásokba Csiky szerint.¹¹³ Elítéli a búcsúztatók mondását a Geleji kánonokra és az 1889. évi májusi zsinat határozataira hivatkozva, de elismeri ennek a formának a megkerülhetetlen népszerűségét.¹¹⁴ Az imádság tárgyalásánál annak életrajzzá alakítása ellen érvel, fenntartva, hogy a halott életének eseményei, tulajdonságai megemlíthetők az imádságban, amíg az Istenre mutató marad. Csiky is ismeri a prédikáció nélküli, csak imádságos temetés formáját.¹¹⁵ A temetés harmadik eleme az ének, amely a

¹⁰⁸ Tóth Mihály: i.m. 106.

¹⁰⁹ Tóth Mihály: i.m. 106.

¹¹⁰ Tóth Mihály: i.m. 106—107.

¹¹¹ Csiky Lajos: *Egyházszerartástan. (Liturgika)*. (Debrecen: Városi nyomda, 1892.)

¹¹² Csiky Lajos: i.m. 103.

¹¹³ Csiky Lajos: i.m. 131—132.

¹¹⁴ Csiky Lajos: i.m. 132.

¹¹⁵ Csiky Lajos: i.m. 132.

leginkább elengedhetetlen eleme a szertartásnak: „hol semmi más szertartás nincsen, megvan az éneklés magában, önállólag.”¹¹⁶ Helyteleníti a temetőbe vonulás közben való éneklést, mint ami nem elég komoly az alkalomhoz és hideg időben veszélyezteti az egészséget.¹¹⁷ Fördös Lajoshoz hasonlóan Csiky is az imádsággal való temetést tartja a legalkalmasabb, legszélesebb körben alkalmazható liturgiaváltozatnak. A fejezet végén az 1881—82. évi törvénykönyv előírásait idézve csak a tisztességes temetést teszi engedélyezett formává.¹¹⁸

Czinke István 1912-ben adott ki Istentiszteleti rendtartást,¹¹⁹ amelyhez az országos zsinat 1905. december 6-ikán tartott ülésében 890. sz. határozatával megállapított Istentiszteleti rendtartás kötött elemeit használta fel.¹²⁰ Ő is három helyszínt határoz meg a temetésre: a templomot, a halottas házat és a temetőt.¹²¹ Három temetési liturgia vázlatát adja. A prédikációs temetés elemei az előének, főének, imádság, igehirdetés, Mi Atyánk, vigasz és megáldás, majd ének.¹²² A gyászbeszéd vagy orációs temetés sorrendje ének, fohász, gyászbeszéd, imádság, Mi Atyánk, végül ének.¹²³ A harmadik rend a könyörgéses temetés, amelyen az éneket fohász, imádság, Mi Atyánk és áldás követi, majd újabb ének zárja.¹²⁴ A síri liturgiát egy imádságban határozza meg, a sírhoz menetel közben való éneklést az egyházközség hatáskörébe utalja.¹²⁵ A temetés után tartott gyászistentiszteleteket csak különleges alkalmakkor engedi, ilyenkor a prédikációs temetés rendjét kell követni.¹²⁶

1930-ban Ravasz László szerkesztésében jelent meg *Ágenda*. A Magyarországi Református Keresztyén Egyház liturgiás könyv címmel istentiszteleti rendtartás,¹²⁷ amelynek negyedik, szimbolikus istentiszteletek című fejezete tartalmazza a temetés liturgiáit és a hozzá kapcsolódó előírásokat. Az *Ágenda* szerkesztését az Országos Zsinat Liturgiai Bizottsága 1929-ben határozta el, az előterjesztett és elfogadott szöveg 1931.01.01-vel lépett

¹¹⁶ Csiky Lajos: i.m. 133.

¹¹⁷ Csiky Lajos: i.m. 133.

¹¹⁸ Csiky Lajos: i.m. 133.

¹¹⁹ Czinke István: *Református istentiszteleti szertartások (liturgiák.) A zsinatilag megállapított istentiszteleti rendtartás szerint és az egyetemes liturgia-ügyi bizottság által készített „kötött alkatrészek” felhasználásával.* (Debrecen: Hegedűs Sándor, 1912.)

¹²⁰ Czinke István: i.m. 5.

¹²¹ Czinke István: i.m. 11.

¹²² Czinke István: i.m. 11.

¹²³ Czinke István: i.m. 11.

¹²⁴ Czinke István: i.m. 12.

¹²⁵ Czinke István: i.m. 12.

¹²⁶ Czinke István: i.m. 12.

¹²⁷ Ravasz László: *Ágenda. A Magyarországi Református Keresztyén Egyház liturgiás könyve.* (Budapest: Magyarországi Református Keresztyén Egyház, 1930.)

hatályban. Az Ágenda három típust – prédikációs, orációs és lekcións temetést – ismer, amelyet templomban vagy a halottasháznál, kórházban vagy temetői kápolnában végezhet lelkész. A lelkész nélküli temetést tiltja.¹²⁸ Mivel addig széles körben gyakorlatban volt a csak kántor jelenlétében végzett temetés, az átmeneti időszakra a következő engedményeket adja:

„Olyan, legalább 10000 lelket számláló gyülekezetben, ahol a sírhoz való lelkipásztori kikísérés eddig nem volt minden egyes esetben kötelező rendtartás, a jelenlegi szokás mindaddig fennmaradhat, amíg az illető politikai község a kötelező temetői ravatalozást be nem hozza.

Olyan, legalább 10000 lelket számláló gyülekezetben, ahol a tisztán kántor által végzett énekes temetés eddig gyakorlatban volt, ez a gyakorlat mindaddig fenntartható, amíg a lelkészi erők száma oly módon nem emeltetik, hogy valamennyi temetést lelkészi személyek végezhetnek el anélkül, hogy munkaidejük és erejük aránytalanul nagy részét kötnék le a temetési szolgálatok.

A püspökök intézkedjenek, hogy az illető gyülekezetek kántorai a fentjelzett átmenet tartamára generális fakultációt kapjanak arra, hogy egészen vagy részben lelkész nélkül végzett temetésekre előre megszabott rövid liturgiákat felolvassanak.”¹²⁹

A templomi prédikációs temetés esetén a prédikáció felépítését a vasárnapihoz hasonlóan szabja meg, attól csak a témájában tér el a temetési prédikáció. Ennek a típusnak a legrövidebb formája a következő: ének, imádság, igehirdetés, imádság, Mi Atyánk, megáldás és ének. Hangsúlyos, hogy a megáldás a gyülekezet és nem a halott megáldása.¹³⁰

Az 1930-as ágenda szerint az ideális temetés a templomi istentisztelet után a lelkipásztor és énekvezér vezetésével a halottas háznál folytatódik, ahol a ravatalnál néhány éneket ékelnek. Innen énekelve, harangzúgás mellett vonul a gyülekezet a temetőbe.¹³¹ Még a 20. század elején is szükséges hangsúlyozni, hogy a halottat nem szabad a templomba vinni, hanem a cinteremben vagy a portikuszban kell hagyni. Ahogyan már Csiky Lajos is, úgy Ravasz László is leírja, hogy a lelkésznek kötelessége mindenkit eltemetni, még az egyházból kiközösítetteket is.

A temetés második típusa a gyászbeszédés vagy orációs temetés nem a templomban, hanem a halottasháznál, kórházban vagy temetői kápolnában kezdődik. Ennek a rendje a

¹²⁸ Ravasz László: i.m. 46.

¹²⁹ Ravasz László: i.m. 47.

¹³⁰ Ravasz László: i.m. 47.

¹³¹ Ravasz László: i.m. 48.

következő: ének, fohász, gyászbeszéd, imádság, Mi Atyánk, megáldás, ének. A gyászbeszéd, vagy oráció itt már nem lehet a halott életéből vett tematikára alapozva, bibliai textusból kell kiindulnia annak.¹³² A szertartás kezdetét rövid harangozás, csendítés jelzi, amelyre a lelkész és az énekvezér együtt indul el, majd a lelkész a koporsó fejenél állva végzi a szertartást. Ravasz László hangsúlyozza, hogy az éneket a közönséges énekeskönyvből vagy temetési énekeskönyvből kell választani, az énekvezér és az iskolás gyermekek vezetik az éneklést, de ideális esetben az egész gyülekezet bekapcsolódik abba. A lelkész szabad szövegű fohászt mondhat, a gyászbeszéd végén, ha szokásban van mértéktartó búcsúztató mondható; fontos, hogy az imádság ne váljon életrajzzá, hanem témája az élet és halál, megváltás és üdvösség legyenek.¹³³ Ugyanez a tematika érvényes az énekválasztásra is.¹³⁴ A halottasháztól a gyülekezet együtt indul a temetőbe kötött rendben: énekkar és énekvezér, lelkipásztor, férfiak, a halott kocsin vagy rúdon, gyászolók és nők.¹³⁵

A temetés harmadik, legrövidebb formája az egyszerű vagy lekcións temetés. Ennek rendje a következő: ének, fohász, Szentírásolvasás, imádság, Mi Atyánk, megáldás és ének. Mindhárom forma a sírnál végzett liturgiárésszel fejeződik be, amelynek egységes rendje van: fohász és Bibliaolvasás (az 1Kor 15 válogatott versei, vagy más alkalmas szakasz), Hiszekegy, gyülekezeti ének a hantolás alatt, a gyászolók megáldása. A Ravasz-ágenda szerint a temetőbe vonulás közben az „éneklést, ha csődületet okozna és tüntetésnek látszanék, el kell hagyni. Ahol nem volt szokás, nem kell megengedni.”¹³⁶ Kiemelten fontosnak tartja az alapos felkészülést, mert sokat csak temetésen találkoznak református istentisztelettel. Így „a temetés Istentől rendelt alkalom az evangélium hirdetésére, Krisztusba és az örök életbe vetett hitünk megvallására.”¹³⁷ A temetés után tartott gyászistentiszteletet csak kivételes esetekben engedélyezi, ennek a liturgiája megegyezik a prédikációs istentisztelet rendjével.¹³⁸

Ugyanebben az évben jelent meg Ravasz László szerkesztésében az Istentiszteleti Rendtartás a Magyar Református Egyház számára.¹³⁹ Ebben közli a fenti Ágenda szövegét,

¹³² Ravasz László: i.m. 49.

¹³³ Ravasz László: i.m. 49.

¹³⁴ Ravasz László: i.m. 50.

¹³⁵ Ravasz László: i.m. 50.

¹³⁶ Ravasz László: i.m. 50.

¹³⁷ Ravasz László: i.m. 51.

¹³⁸ Ravasz László: i.m. 51.

¹³⁹ Ravasz László: *Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára.* (Budapest: Magyarországi Református Egyház, 1930.)

és példatárral bővíti azt. A példatár a dolgozat témája szempontjából legérdekesebb darabja az a két kidolgozott szertartásrend, amely az énekvezér által végzett temetésre vonatkozik, ennek rendje még nem szerepel a fenti Ágendában. Az egymástól csak a példaszövegekben eltérő rendekben az egyszerű (lekción) temetést énekkel kezdi a gyülekezet, majd fohászt mond és Szentírást olvas az énekvezér. A sírnál végzett liturgiához hasonlóan az imádságot a Hitvallás követi, majd megáldással és énekkel zárul a temetés.¹⁴⁰

Czeglédy Sándor 1978-ban¹⁴¹, majd 1996-ban¹⁴² kiadott liturgika jegyzete részletes összefoglalást ad a temetés történetéről, különös tekintettel a magyar református egyházra. A temetési liturgiára vonatkozó részeket mindkét esetben az aktuális ágendával összehangban, annak a megfelelő paragrafusaira utalva adja közre. Czeglédyhez hasonlóan jár el Boross Géza is 2000-ben megjelent liturgika jegyzetében, amelyben a temetést a Gyakorlati liturgika fejezetben az 1998-as agenda megfelelő részeihez utalja.¹⁴³

Pásztor János liturgika tankönyve 1985-ben¹⁴⁴ készült egyidőben az új Istentiszteleti rendtartással.¹⁴⁵ Ő is rövid történeti bevezetőt ad, majd a temetési prédikáció elkészítésének nehézségeiről, a temetésről, mint a feltámadás evangéliuma hirdetéséről ír, jó példaként hozza föl a skót reformátusok prédikáció nélküli temetési gyakorlatát.¹⁴⁶ Liturgikája gyakorlati megvalósításaként adta ki Kis agenda című munkáját,¹⁴⁷ amelyben részletes liturgiavázlat ad a temetéshez is. A ravatalozónál rendtartásában a köszöntést imádság, ének (a 90. zsoltár első két verse, vagy más), prédikáció, imádság, Mi Atyánk, ének (77. zsoltár első verse) követi, majd áldással zárul az első rész. A síri liturgiát fohással indítja, majd igeolvasás következik, az Apostoli Hitvallás elmondása után a lelkész elbocsájtja a gyülekezetet, akik a hantolás alatt énekelnek. A temetés végén a lelkész meghívja a gyászolókat a gyülekezet közösségébe, végül megáldja a jelenlévőket.

¹⁴⁰ Ravasz László: *Istentiszteleti rendtartás*. 148—155.

¹⁴¹ Czeglédy Sándor: *Liturgika. Czeglédy Sándor professzor előadása. Kézirat gyanánt teológiai akadémiák hallgatói használatára*. (Debrecen: Debreceni Református Teológiai Akadémia Jegyzetkészítő Irodája, 1978.)

¹⁴² Czeglédy Sándor: *Liturgika*. (Debrecen, 1996.)

¹⁴³ Boross Géza: *A liturgika vázlat*. (Budapest: Ráday Nyomda, 2000.)

¹⁴⁴ Pásztor János: *A református keresztyén egyház istentisztelete*. (1985.) A fejezethez felhasznált kiadás: Pásztor János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*. (Komárom: Calvin János Teológiai Akadémia, 2002.)

¹⁴⁵ Fekete Károly: *A református liturgikák története a XIX-XX. században*. <http://regi.reformatus.hu/lap/gyakorlatiteologia/bejegyzes/29/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.11.)

¹⁴⁶ Pásztor János: i.m. 212.

¹⁴⁷ Pásztor János, Csoma Áron (szerk.): *Kis Agenda*. (Kolozsvár: Calvin János Teológiai Akadémia, 2004.)

A VIII. Budapesti zsinat rendelte el az 1985-ben kiadott Istentiszteleti rendtartás¹⁴⁸ használatát, az 1930-as Ágenda mellett ez használatos napjainkban. Elrendeli, hogy a temetés akkor végezhető, ha arra az elhunyt hozzátartozói kérik, kötelező eleme az igehirdetés. Kiemeli, hogy a temetési stóla mértéke nem befolyásolhatja a temetési szolgálat minőségét.¹⁴⁹ A temetési prédikáció központi üzenetűl a feltámadás evangéliumát jelöli ki, felszólítja a lelkészeket arra, hogy a temetés alkalmával különös felelősséggel képviseljék az evangéliumot, ehhez képest fontos az alapos felkészülés.¹⁵⁰ Az éneklést, mint a szolgáló gyülekezet közösségvállalásának kifejeződését fontosnak tartja, a jól választott temetési ének is üzenetté válhat. A szertartás legtöbb éneket befogadó részeként a hantolást nevezi meg.¹⁵¹

Az Istentiszteleti rendtartás három féle kidolgozott rendet ad a temetésre. Ezek közül az első a Hagyományos temetés.¹⁵² Ez az első ágenda, amelyben nem áll a temetés kezdőhelyszínéként a halottas ház a lehetőségek között, hanem minden esetben a ravatalozóból indul a szertartás, a háztól való temetés a ravatalozók megépítésével fokozatosan megszűnt. A lelkész fohással kezdi a temetést, ezt a 90. genfi zsoltár első vagy első két versének éneklése követi. Az ének után imádság igeolvasás és igehirdetés következik, majd a lelkész kötetlen imádságát az Úri imádság közös elmondása követi. Az Istentiszteleti rendtartás javasolja, hogy a ravatalozótól a sírig énekelve vonuljon a temetés gyülekezete.¹⁵³ A sírnál a temetés rövid, igei fohással folytatódik, majd a lelkész a feltámadás igéit olvassa. Ezt az Apostoli Hitvallás közös elmondása követi, ezután a lelkész megáldja a gyászolókat. A hantolás alatt a gyülekezet a kántor, vagy más szolgálattevő vezetésével énekel, a temetés végén a lelkész meghívja a gyászolókat a gyülekezet istentiszteleti közösségébe.¹⁵⁴

A temetés második formája a hamvasztásos temetés, az Istentiszteleti rendtartás szerint „ez esetben értelemszerűen az előző liturgia érvényes.”¹⁵⁵ A temetés harmadik, legegyszerűbb formája a temetési istentisztelet. Itt megjegyzi a Rendtartás, hogy a gyülekezet tagjainak részvétele akkor is kívánatos, ha az elhunytak nincsenek jelenlévő hozzátartozói. Ez a

¹⁴⁸ Bartha Tibor (szerk.): *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára*. (Budapest: A Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1985.)

¹⁴⁹ Bartha Tibor: i.m. 41.

¹⁵⁰ Bartha Tibor: i.m. 41.

¹⁵¹ Bartha Tibor: i.m. 42.

¹⁵² Bartha Tibor: i.m. 183.

¹⁵³ Bartha Tibor: i.m. 190.

¹⁵⁴ Bartha Tibor: i.m. 190—196.

¹⁵⁵ Bartha Tibor: i.m. 197.

szertartásrend a helyzetnek megfelelően kombinálható a hagyományos temetés ravatalozónál és a sírnál végzendő szakaszaival. A temetési istentisztelet fohással és énekléssel (Egyedüli reményem, ó, Isten csak te vagy) kezdődik, ezt igeolvasás követi. A temetésre kötelezően elrendelt igehirdetés a kidolgozott példa szerint gyászolók híján elmaradhat. Az igeolvasást a szolgálattelvő imádsága, a Mi Atyánk és az Apostoli hitvallás követi, a liturgia áldással zárul.¹⁵⁶

Ahogy Tóth Ferenc Liturgikája egyedülként írta le a temetőszentelés menetét, úgy az 1985-ös Istentiszteleti rendtartás egyedülként ad liturgiát sirkőavatás vagy évforduló alkalmára Temetői istentisztelet címmel.¹⁵⁷ Ennek rendje a következő: apostoli köszöntés, ének (23. zsoltár 1—2. verse), fohász, igeolvasás, igehirdetés, imádság, Úri imádság, hitvallás, ének (témája a hálaadás) és a jelenlévők megáldása.¹⁵⁸

Egy évvel később, 1986-ban Kozma Zsolt szerkesztésében jelent meg a Kis agenda a Kolozsvári Református Egyházkerület kiadásában.¹⁵⁹ Az agenda a temetés rövid, vázlatos leírását tartalmazza két részben: a háznál vagy a kápolnában és a sírnál. A temetés első része a következő menetben zajlik: előfohász, ének, alapige, igehirdetés, imádság, az Úr imádsága, ének, majd áldás. A sírnál énekkel, vigasztaló igéssel (1Kor 15 válogatott versei), Apostoli hitvallással folytatódik, majd gyülekezeti énekkel zárul a szertartás.¹⁶⁰ Az agenda a temetés rövid rendjén kívül az 1985-ös Istentiszteleti rendtartáshoz hasonlóan textuáriummal is segíti a lelkészeket.

Kádár Ferenc Liturgikája¹⁶¹ 2013-ban jelent meg Sárospatakon. A temetést, a családi és emberi élethez kapcsolódó istentiszteleti szolgálat legközvetlenebb példajaként nevezi meg. A temetés végzése körüli nehézségeket Czeglédy nyomán az előző évszázadok „keresztyénietlen pompájában” és a mai ember halállal kapcsolatos „tanácstalanságában” látja.¹⁶² W. H. Willimon *Worship as Pastoral Care*¹⁶³ c. munkájára hivatkozva a temetést nem a halottért, de nem is az élőkért végzett szertartásként, hanem istentiszteleti szolgálatként az Isten imádásáért és az egyházért határozza meg. Ez alapján a temetés céljával az istentisztelet céljait és elveit tűzi ki. Feloldja a temetés, mint szimbolikus istentisztelet

¹⁵⁶ Bartha Tibor: i.m. 197—198.

¹⁵⁷ Bartha Tibor: i.m. 198.

¹⁵⁸ Bartha Tibor: i.m. 198—200.

¹⁵⁹ Kozma Zsolt (szerk.): *Kis Agenda*. (Kolozsvár: Kolozsvári Református Egyházkerület, 1986.)

¹⁶⁰ Kozma Zsolt: i.m. 21.

¹⁶¹ Kádár Ferenc: *Liturgia*. = *Sárospatki Teológiai Műhely 5. szerk. Enghy Sándor*. (Sárospatak: Hernád kiadó, 2013.)

¹⁶² Kádár Ferenc: i.m. 95.

¹⁶³ W. H. Willimon: *Worship as Pastoral Care*. (Tennessee, Nashville: Abingdon, 1979.) 115.

fogalmát, olyan istentiszteleti alkalomként, amelyben a gyászolók megáldása a szimbólum.¹⁶⁴ Fontosnak tartja a lelkész alapos felkészültségét mind az adminisztratív, mint a pásztori teendőkben, mert az különös felelősséggel tartozik képviselni az evangéliumot ebben a kiélezett helyzetben. A harangozás körüli döntéshozatalt a presbitérium hatáskörébe utalja.¹⁶⁵ A temetésről szóló fejezetben a használatban lévő ágendák temetési rendjeit táblázatosan is összehasonlítja, ennek kapcsán leírja, hogy az 1930-as agenda orációs temetése már nincsen használatban.¹⁶⁶ Fontosnak tartja, hogy egy-egy lelkész ne végezzen túl sok temetést, hanem lehetőleg oszoljanak el a szolgálattal járó terhek több szolgáló között.

A református egyház temetési liturgiájának gazdag hagyománya, sokszor változott az évszázadok folyamán a korabeli teológiai irányzatok és népegészségügyi előírások változásait követve, amellet, hogy a halottakról szóló tanítása az évszázadok során változatlan maradt. A temetési rendekben a 20. század előtti évszázadokat nagy szabadság, és a változatos élethelyzetekre változatos formák jellemezték, melyek a liturgiaelemek pontos megszövegezésében kevés segítséget adtak a lelképásztoroknak, ám bőségesen ellátták őket mintaprédikációkkal. Ezt cserélte föl korunk a jól megszerkesztett, könnyen és egységesen használható rendtartásokra, amelyek egyrészt kevés teret adnak a tévedésre, másrészt, mivel egyre többeknek ez az egyetlen találkozási felülete az egyházzal, arról rendezett, egységes képet adnak.

¹⁶⁴ Kádár Ferenc: i.m. 96.

¹⁶⁵ Kádár Ferenc: i.m. 96.

¹⁶⁶ Kádár Ferenc: i.m. 97.

1.2 Temetés az evangélikus egyházban

Luther, Klug, 1542, előszó, satöbbi

Az Ágostai-hitvallás nem foglalkozik a temetéssel: „az ilyesfajta vitás kérdéseket mellőztük, hogy rövidebbre fogva könnyebben érhető legyen, mi ebben az ügyben a legfontosabb.”¹⁶⁷

A 16. századi Magyarországon még nem vált el egészen szervezetenként egymástól az ágostai és helvét irányzat, így az 1600 előtt nyomtatott ágendák temetési liturgiáival ez a fejezet nem foglalkozik. A disszetráció témája okán a hazai szlovák és németajkú evangélikusok temetési rendtartásait sem tárgyalja a fejezet.

A 17. századot képviselő, a Keresztúri ágendát másoló¹⁶⁸ Samarjai ágenda pedig nem tartalmaz ilyen rendtartást, így csak zsinati határozatokból értesülhetünk a folyó gyakorlatról.

A felsőszeli zsinaton 1622-ben a magyar evangélikusok is elfogadták, hogy a temetési menet elején vihető kereszt.¹⁶⁹

A Dunamenti és Tiszántúli egyházkerületek az 1707-ben tartott rózsaszeleki zsinaton a temetés vonatkozásában is hoztak rendelkezéseket a 25. kánonban.¹⁷⁰ Megtiltja az oltár körüli adománygyűjtést, az éjjeli temetést, a holttesthez állított gyertyákat, bizonyos énekeket a halottas háznál, a túlzásba vitt halotttitorokat. A temetés rendjére vonatkozóan megtiltja a kereszt a gyászmenet előtt való hordozását, a latin éneklést, az elhunyt fölött dicséretét és a nevükben való bocsánatkérést, „és mindazt, ami a készülő Agendán kívül valahol szokásban van. Ellenben megtartandók a csupán a temetés gyászához illő ének és zene, az istenige tiszta prédikálása, amelyek az embereket vigasztalják, vagy az ember törekény és halandó voltára való emlékezéssel kegyes életre serkentik és megnyugtadják.”¹⁷¹ A rózsaszeleki zsinat is a lelkeszek felelősségkörébe utalja a tetszhalottak

¹⁶⁷ *Ágostai hitvallás. Tanulmányal és jegyzetekkel ellátta Reuss András, fordította Bódi Emese.* (Budapest: Luther Kiadó. 2008.) 67.

¹⁶⁸ Raffay Sándor: „A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez.” In: *Protestáns Szemle 1933. augusztus—szeptemberi számához melléklet.* (Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda-Rt, 1933.) 44.

¹⁶⁹ *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. I. kötet.* (Sopron: Székely és Társa Könyvnyomda, 1924.) 791.

¹⁷⁰ Raffay Sándor, 1933. 27.

¹⁷¹ Raffay Sándor, 1933. 27.

temetésének elkerülését, és a már eltemetett holttestek babonáságból való megcsonkításának megakadályozását.¹⁷²

A század végén, 1791-ben Pesten tartott első egyetemes zsinat is rendelkezett a temetésről. A második rész ötödik szakaszának 24. kánonja a keresztleletlen gyermekek tisztességes temetéséről, a 25. az öngyilkosok tisztességes, de csendes temetéséről rendelkezik. A 26. kánon az egyházközség területén meghalt idegenek temetésére kötelezi a lelkészt és a szegények ingyen való temetésére. A 27. kánon megengedi az egyházközség területén meghalt római- és görögkatolikusok evangélikus lelkész általi temetését, de megtiltja azokét, akik evangélikusként az említett vallásokra áttértek.¹⁷³

A 18. század második feléből való kéziratos Nemescsói agenda a szertartási rendeket tartalmazó első felében nem ad útmutatást a temetéshez, a prédikátorokat illető egyházi rendelkezések adnak csak némi eligazítást a témában a negyedik részben. Az első pontban a temetést nyilvános egyházi cselekményként írja le, elemei az énekek, beszédek és imádságok. A második pontban két nagy típust állapít meg: a tisztességes és tisztességtelen temetést. Az előbbit két alcsoportra osztja: pompás vagy pompa nélkül való (solemnis vel minus solemnus) temetésre. Ezek közül az első a norma, a második a szegények temetésére, pestis, vagy más járvány idején és öngyilkosok temetésén alkalmazható. Az elhunyt végakarata nem akadályozhatja meg a lelkészt, hogy a pompás temetés szokásos elemeit elhagyja.

A harmadik pont szerint a tisztességes és pompás temetés mindig nappal zajlik, énekléssel, prédikációval, imákkal és harangozással.¹⁷⁴ A negyedik pont meghatározza, hogy a szegények temetését szeretetszolgálatként tisztességesen és ingyen kell végeznie a lelkésznek és az iskolamesternek, lévén ők is Krisztus tagjai. Az ötödik pont szerint tisztességes temetés jár a keresztleletlen gyermekeknek, a szülésben meghalt asszonyoknak, azoknak, akik hirtelen halált haltak, vagy útközben haltak meg. A hatodik pontban a tisztességtelen temetést szamar vagy kutya temetésnek nevezi, helyéül a temető szélét, vagy temetőn kívüli területet határoz meg, azzal, hogy jelölni kell az elhantolás a szokottól eltérő helyét. A hetedik pont elrendeli, hogy a nem keresztyén vallásúakat tisztességtelen, de

¹⁷² Raffay Sándor, 1933. 27—28.

¹⁷³ Raffay Sándor, 1933. 29—30, Szeberényi Andor: *Az 1791-iki pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme.* (Pest: Hornyánszky Viktor, 1869.) 241.

¹⁷⁴ *Agenda, azaz szentegyházi cselekedeteknek avagy egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásuknak módja.* A továbbiakban Nemescsói agenda. 313. *Agenda, azaz szentegyházi cselekedeteknek avagy egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásuknak módja.* (Nemescsói evangélikus gyülekezet, 18. század vége) Kéziratos agenda.

emberhez méltó módon kell eltemetni. A következő pont megállapítja, hogy az egyházból kiközösítetteknek, akik bűnbánat nélkül haltak meg tisztességtelen temetés jár. A kilencedik pont a sír mélységét három könyökben határozza meg és elrendeli, hogy a halál beálltát követően legalább 24 órát kell várni a temetésig.¹⁷⁵

A tizedik pont a temetés menetét írja le: „A temetési menet a megszokott helyre énekekkel (hymnis), harangszóval, és más szokásban lévő ceremóniákkal megy, amelyekben a lelkész saját esetében nem tesz semmilyen változást. Temetési beszédek az élőknek jobbítására és a halálra való üdvösséges készülétre adatnak. A túlzott dicsérettől mindenben tartóztassa magát a lelkész [...]” Ezután a halott mértékletes siratásáról írnak a rendelkezések.¹⁷⁶

Az 1831-ben Agenda, az az Egyházi Hivatalbeli Foglalatosságok módja címmel megjelent rendtartás gyűjtemény megkülönböztet énekes-imádságos és prédikációs temetést, külön hozzátételként említi a búcsúztató verseket. Végezheti a lelkész vagy az iskolamester. A gyászmenet énekkel és imával indult a háztól, a hantolás előtt áldás és imádság következett, alatta énekeltek. A prédikáció helye a templom volt, elhangozhatott a temetési menet állomásaként, vagy a temetés cselekménye után.¹⁷⁷

1889-ben jelent meg először Gyurácz Ferenc dunántúli püspök ágendája Kézi agenda. Templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel címmel.¹⁷⁸ A temetés a háznál zajló szertartásrendjét igen röviden írja le: „Ének. Előfohász. Alapige-olvasás s alkalmi egyházi beszéd. Ima. Ének.”¹⁷⁹ Ezt a kor igényeinek megfelelően a legkülönfélébb halálesetekre, életkor szerint rendezett példa imádságok követik. A temetői liturgia énekből, esetleg halotti beszédből, imádságból, áldásból és a szertartást befejező énekből áll.¹⁸⁰ A temetőben mondható imádságok közé ebben a szakaszban alkalmas költemények is beékelődnek. A lelképásztorok munkáját temetési elő és utófohászok¹⁸¹ és temetési textuárium¹⁸² is segíti.

¹⁷⁵ Nemescsói ágenda, 314.

¹⁷⁶ Nemescsói ágenda, 315.

¹⁷⁷ Raffay Sándor, 1933. 55—56.

¹⁷⁸ Gyurácz Ferenc: *Kézi agenda. Templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel. Lelkészi használatra.* (Pápa, 1889.)

¹⁷⁹ Gyurácz Ferenc, 1889. 303.

¹⁸⁰ Gyurácz Ferenc, 1889, 381.

¹⁸¹ Gyurácz Ferenc, 1889, 392—394.

¹⁸² Gyurácz Ferenc, 1889, 395—401.

Gyurácz Ferenc ágendájával egyidőben jelent meg az egyetemes gyűlés megbízásából Karsay Sándor és Czékus István kétkötetes munkája.¹⁸³ Az első kötet bevezetésében a temetés végzésére vonatkozó utasítások olvashatók.¹⁸⁴ A lelkész és a tanító együtt temetnek, háromféleképpen: énekkel és imával, énekkel és gyászbeszéddel vagy a templomban énekkel és prédikációval. A konfirmálatlan gyermekek temetésére javasolják az első módot a háznál és a temetőben végezve. A gyászbeszéddel végzett temetés is a háztól indul, a temetőbe vezető úton énekkel. A prédikációs temetésnél a halott templomba vitelét csak kivételes személyek esetében engedi az agenda, egyébként a holttest eltemetése után következik a prédikáció a templomban. Kitér a búcsúztatókra, amelyet nem javall, helyette más bevételi forrás biztosítását szorgalmazza a tanító részére. A második kötetben¹⁸⁵ a különféle esetekhez alkalmaztatott imák sorozatából a temetés két része állapítható meg: a szertartás a háznál vagy a templomban kezdődött, és a sírnál végzett liturgiával zárult. A temetési rész végén itt is textusválogatás áll.

Raffay Sándor liturgiátörténeti munkájában ismerteti a Bányavidéki egyházkerület 1910. évi közgyűlésén megállapított temetési rendet:

„Temetés: A koporsónál: 1. Enek. 2. Igeolvasás és 'beszéd. 3. Imádság és áldás. 4. Befejező ének. A temetőben pedig a sírnál az ének után imádság és megáldás, s befejező ének. Külön rendet állapít meg a kerület arra az esetre, ha a temetés a háznál és a temetőben, továbbá, ahol a háznál és a templomban, de a holttest eltakarítása előtt, vagy ha a holttest eltakarítása után történik az egyházi szertartás.”¹⁸⁶

Ugyanő beszámol a gyülekezeti felmérések az 1932-es egyetemes közgyűlésen bemutatott eredményeiről, amelyek a többnyire a temetés szokásos válfajait írják le, érdekességük, hogy néhány helyen antifónát és rezponzóriumot is énekelnek a szertartáson. A felmérés nyomán eltörölnönek ítéli meg a három helyszínen végzett temetést.¹⁸⁷

Raffay Sándor maga is készített ágendát, Hafenscher Károly szerint „voltaképp az első magyar átfogó lelkészi istentiszteleti rendtartás és szertartáskönyv.”¹⁸⁸ Ennek ötödik

¹⁸³ Karsay Sándor, Czékus István: *Agenda vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja. Első kötet. Egyházi szertartások.* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1889.) és Karsay Sándor, Czékus István: *Agenda vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja. Második kötet. Ünnepi, közvasárnapi, alkalmi, hétköznapi és temetési imák.* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891.)

¹⁸⁴ Karsay Sándor, Czékus István, 1889. XI—XII.

¹⁸⁵ Karsay Sándor, Czékus István, 1891. 187—230.

¹⁸⁶ Raffay Sándor, 1933. 66.

¹⁸⁷ Raffay Sándor, 1933, 73—74.

¹⁸⁸ Hafenscher Károly: „A magyar evangélikus liturgika történetének vázlatja különöse tekintettel az elmúlt másfél századra.” In: *Magyar Egyházzene, VII/4.* (Budapest: Magyar Egyházzenei Társaság, 2000.) 438.

része tartalmazza a temetési szolgálat tudnivalóit.¹⁸⁹ A bevezetőben bemutatja a szokások sokszínűségét és erősen ellenzi a templomot, mit a temetés helyszínét, a szertartás fölösleges elnyújtását. A rendtartások előtt a még néhol szokásban lévő koporsótételhez ad rendet: ének, imádság, a koporsó megáldása és újra ének.¹⁹⁰

A háztól imádsággal való temetés rendje az első a sorban: éneklés után rövid előfohász, majd hosszabb átvezetés után imádság, Mi Atyánk és a koporsó felett mondott áldás következik, ami először az elhunythoz, majd a gyászolókhöz szól. Ezután énekkel zárul a temetés háznál való része és énekkel kísérik a halottat a temetőbe, amely énekbe lehetőleg a gyülekezet is bekapcsolódik a temetési énekeskönyvet használva. Az imádsággal való temetés rendjébe rövid igeolvasást is beilleszthetőnek tart, ehhez is megadja a befejező formulát.¹⁹¹ A beszédes temetés az imádságostól abban tér el, hogy az előfohász után textus és prédikáció következik. Raffay inti szolgatársait a túlzott dicsérettől és elmarasztalástól, a gyászolók siratásától, a beszéd céljaul a vigasztalást és tanítást határozza meg. A prédikációt imádság és Mi Atyánk követi, majd áldás és ének után vonul a temetőbe a gyászmenet.¹⁹² A temetés első szakaszának rendtartásai után imádság példatárat ad különböző halálhelyzetekhez alkalmazva.¹⁹³ A temetés sírnál végzett részét kétféle változatban adja: liturgiával, vagy liturgiátlanul. Az utóbbi rendje éneklés után a lelkész imája, majd a lelkész által mondott rövid hitvallás, áldás (a halott elbocsátása), a kereszt jelének a koporsóra adása után a gyülekezet megáldásával zárul. Imához példát ad egy halott temetésére, de tömegsír felettre is.¹⁹⁴ Rövid rendet és imádságot is ad exhumáláshoz és újratemetéshez: ha szükséges, a lelkész beszédet mond, majd imádkozik, áldást mond és énekléssel zárul a szertartás.¹⁹⁵ Arra az esetre is ad imádságot, ha evangélikus lelkésznek más felekezetű halottat kell temetni. Ilyen esetekben a beszédet mellőzendőnek tartja, és kihangsúlyozza, hogy csak a másik felekezet lelkészének tudtával, engedélyével történjék a temetés.¹⁹⁶ A temetési részt textusgyűjteménnyel zárja.¹⁹⁷

¹⁸⁹ Raffay Sándor: *Ágenda. Az evangélikus lelkészi teendők vezérkönyve.* (Budapest: Scholtz Testvérek, 1932.) 331—361.

¹⁹⁰ Raffay Sándor, 1932. 332.

¹⁹¹ Raffay Sándor, 1932. 331—332.

¹⁹² Raffay Sándor, 1932. 333—334.

¹⁹³ Raffay Sándor, 1932. 334—348.

¹⁹⁴ Raffay Sándor, 1932. 348—350.

¹⁹⁵ Raffay Sándor, 1932. 351.

¹⁹⁶ Raffay Sándor, 1932. 352.

¹⁹⁷ Raffay Sándor, 1932. 352—361.

A huszadik század második felét Pröhle Károly Agendája képviseli, amely először 1963-ban jelent meg.¹⁹⁸ Az agenda 11. fejezete a temetési rendek előtt rövid bevezető szól az evangélikus temetés lényegéről, céljairól, majd áttekintést ad a szertartásrendek különböző lehetséges kombinációiról.

„Az egyházi temetéssel az egyház arról a szeretetközösségről tanúskodik, amely minden élő és megholt tagját a Jézus Krisztusban összefűzi. Az egyház osztozik a gyászolók fájdalmában,

részt vesz az elhunyt földi maradványainak eltakarításában, és bizonyoságot tesz arról, hogy az élő Úr Jézus Krisztus az ember reménysége életben és halálban. Az egyház hirdeti és vallja a temetésnél, hogy bűneink miatt Isten haragjából vettettünk a halál hatalma alá, de Isten szabadulást is ad Jézus Krisztus által a büntől és a haláltól, az ítélettől és a kárhozattól. Az egyház a temetésnél azzal fejezi ki a szeretet közösségét, hogy ezt a bizonyágtételét nem oktató módon mondja el, hanem maga is elfogadja azt a figyelmeztetést, amelyet Isten a gyülekezet egyik tagjának halálával ad, és a gyászolókkal együtt maga is megvallja bűneit, és hallgatja Isten igéjének intését és vigasztalását.”

Kiemeli, hogy mindenkinek egyforma temetés jár, és hangsúlyozza a gyülekezet közösségvállalását a gyászolókkal.¹⁹⁹ A temetés két nagy részből áll: a ravatali és a síri liturgiából, ezeknek énekverses és rövid rendjét is adja az agenda. A bevezető a következő kombinációkat állítja össze ezekből: a legáltalánosabb ravatalozónál és sírnál tartott temetést, lehetőséget ad a csak ravatalnál, vagy csak sírnál tartott szertartásra, két részletben a hamvasztás előtt, majd a hamvasztás után, illetve három helyszínes formát is ajánl különleges esetekre, ahol a ravatali és síri rész után a gyászolók a templomban is összegyűlnek. Ez utóbbi esetre a vasárnapi vagy mindennapi istentisztelet rendjét is alkalmazhatónak tartja a megfelelő szövegmodosításokkal. A sírnál végzett minimális szertartás rendjét a bevezető igében, Mi Atyánkban és elbocsátásban határozza meg.²⁰⁰ A külsőségekre is javaslatot tesz: a lelkész a halott lábánál áll a ravatalozóban, a földszórást ő kezdi meg, illetve a temetésnél használható a feszület.²⁰¹

A temetés énekes rendje gyülekezeti énekkel, vagy a kórus énekével kezdődik, a bevezetést a lelkész és a gyülekezet egymásnak felelgetve énekli, de engedi a prózában

¹⁹⁸ Pröhle Károly: *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára*. (Budapest: Luther Kiadó, 2008.) Előszó. Az agenda online elérhető változata: <https://liturgia.lutheran.hu/prohle-fele-agenda/temetes/view> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.02.)

¹⁹⁹ Pröhle Károly, 2008. 401.

²⁰⁰ Pröhle Károly, 2008. 402.

²⁰¹ Pröhle Károly, 2008. 402.

való megszólaltatást is. A lelkész a 130. zsoltár válogatott verseit olvassa, de engedi a lelkész számára, hogy más zsoltárt válasszon; erre a gyülekezet a Kyriével vagy bűnbánatért könyörgő énekverssel felel.²⁰² A bűnbánat után Krisztus dicsérete hangzik váltságművéért, először a lelkész által olvasott igeversben, majd a gyülekezet énekében. A dicséretet kegyelemhirdetés követi, külön alkalmazva koporsós és urnás temetéshez. A kegyelemhirdetést igehirdetés követi, amely után hitvallást kell mondani, ha egy helyszínen zajlik a temetés. A prédikáció után imádság, ének végül áldás zárja a temetés első részét.²⁰³

A síri liturgiát is gyülekezeti vagy karének kezdi, a bevezető ige után itt is hangozhat az igehirdetés, vagy folytatódhat az Apostoli hitvallással, imádsággal és közösen mondott Mi Atyánkkal.²⁰⁴ A szertartást a halott elbocsátása, Isten irgalmába ajánlása zárja, itt minden lehetséges temetési módra ad szövegváltozatot az agenda, végül gyülekezeti énekkel vagy kórusművel zárul az énekverses temetés.²⁰⁵

A temetés rövid rendje is énekkel kezdődik, majd a rövid bevezetőt itt is a 130. zsoltár válogatott versei követik. A bűnbánati ének és a Krisztust dicsőítő szakasz elmarad, rögtön a kegyelemhirdetés és esetleg igehirdetés következik. A ravatali rész imádsággal, énekkel és a gyülekezet megáldásával fejeződik be.²⁰⁶ A síri liturgia is énekkel kezdődik, itt is állhat az igehirdetés, amelyet az Apostoli hitvallás követ, a lelkész kollektát mond, amelyhez a gyülekezet az Úri imádsággal csatlakozik. Végül az elhunyt elbocsátása, a gyülekezet megáldása következik, a temetés pedig közös énekkel vagy karénekkal zárul.²⁰⁷ A temetés rendje után a temetésre való megemlékezés rendje áll az ágendában arra az esetre, ha a távol eltemetett halottról a gyászoló család a gyülekezet közösségében szeretne megemlékezni. Ennek kétféle változatát adja: vagy a vasárnapi istentisztelet rendjében a hirdetések közé építve, vagy külön megemlékező istentiszteleten, amely az egy helyszínes temetés elemeiből épülhet fel.²⁰⁸ A szertartásrendeket annak különböző pontjaira ajánlott ígehelyek és bőséges imádság gyűjtemény követik.²⁰⁹

²⁰² Próhle Károly, 2008. 403—404.

²⁰³ Próhle Károly, 2008. 405—407.

²⁰⁴ Próhle Károly, 2008. 408.

²⁰⁵ Próhle Károly, 2008. 409.

²⁰⁶ Próhle Károly, 2008. 410—411.

²⁰⁷ Próhle Károly, 2008. 412—413.

²⁰⁸ Próhle Károly, 2008. 413.

²⁰⁹ Próhle Károly, 2008. 414—441.

2007-ben jelentek meg az új evangélikus istentiszteleti rendtartások Evangélikus istentisztelet. Liturgikus könyv címmel.²¹⁰ Az előszóban megfogalmazott „egy istentisztelet többféle változatban” elv²¹¹ a temetés rendjében is megmutatkozik. Nem tér el nagyban a Pröhle-féle agenda rendjétől, de egyesítve adja a temetés énekverses és rövid rendjét a legteljesebb szertartás változat rendjében jelölve az egyszerűsítés lehetőségeit. A részletes rendtartás előtt a temetés két részének felépítését mutatja²¹², ezt követi a részletesen kidolgozott rend. Számol azzal a nagyvárosokban előforduló helyzettel is, hogy a templomban vagy a közelében urnatemetőt alakítottak is. Ennek fényében a bevezető részben a gyülekezeti éneket orgonajáték előzheti meg. Az egyes szertartási elemek előtt elhelyezett rövid magyarázatok, utasítások itt felhívják a figyelmet arra, hogy a templomi temetésen kerülendő a gépi gyászzene. A szertartásnak erre a pontjára, vagy az igehirdetéshez kapcsolva javasolja beilleszteni a hozzátartozók kérésére esetleg felolvasott nekrológot is, példát ad a hozzá tartozó alkalmas bevezető szövegre.²¹³ A bevezetés megegyezik a Pröhle-féle agenda bevezetésével, de elnevezése változik (Isten nevének segítségül hívása [Invokáció]), ehhez kapcsolódva a kereszttetés lehetőségéről tanít.²¹⁴

A bűnbánati zsoltár helyén itt is a 130. zsoltár válogatott versei állnak, de antifóna-szerűen körülveszi azokat a temetések jellemző zsoltáridézete (Zsolt 116, 3—4): Körülvettek a halál kötelei, pusztító áradat rettent engem. Nyomorúságomban az Úrhoz kiáltottam, meghallgatta hangomat. A Krisztust dicsérő szakasz Jézus búcsúbeszédét idézi János evangéliumából (Jn 14, 1—11).²¹⁵ A kegyelemhirdetést követi az igehirdetés és bizonyos esetekben a hitvallás is itt hangozhat el. Az igehirdetés utáni éneket követően ad lehetőséget a Liturgikus könyv arra, hogy a gyülekezet úrvacsorával éljen a gyászistentisztelet keretein belül. A templomban vagy a ravatalozóban végzett részt a lelkész az elhunytért és a gyászolókért könyörgő imádsága zárja, ebbe kapcsolódik a közösség az Úri imádsággal, végül az áldás és ének után az elbocsátással indítja a lelkész útjára a gyászmenetet a sírhoz vagy urnatemetőhöz. Az új rendtartás javaslata szerint nem csak énekelve, hanem orgonaszó mellett is kísérhetik a holttestet nyughelyére.²¹⁶

²¹⁰ *Evangélikus istentisztelet. Liturgikus könyv.* (Budapest: Luther Kiadó, 2007.) A továbbiakban Liturgikus könyv.

²¹¹ Liturgikus könyv, 8.

²¹² Liturgikus könyv 668.

²¹³ Liturgikus könyv 669.

²¹⁴ Liturgikus könyv 669.

²¹⁵ Liturgikus könyv 670.

²¹⁶ Liturgikus könyv 671—673.

A síri liturgia elején közös ének gyűjti össze a gyászmenet tagjait. A bevezető ige után együtt mondják el az Apostoli hitvallást, a lelkész imádságához a gyülekezet a Mi Atyánkkal kapcsolódik. Az elhunyt elbocsátását a jelenlévők megáldása, majd a hantolás vagy az urna elhelyezése alatt éneklés zárja a temetést.²¹⁷

²¹⁷ Liturgikus könyv 673—676.

2. In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek a 17. században

2.1. Újfalvi Imre rövid életrajza

Szilvásújfalvi Anderkó Imre a magyar református egyháztörténet sokáig erősen vitatott megítélésű alakja püspökével, Hodászi Lukáccsal való, nemzetközi visszhangot is kapó²¹⁸ konfliktusa miatt. Az életéről és peréről szóló szakirodalmat először Kiss Sándor,²¹⁹ újabban pedig Oláh Róbert összegezte.²²⁰

Valószínűleg a Kassától nem messze fekvő Szilvásújfaluban született,²²¹ a kutatás még nem tudta születésének időpontját megállapítani még megközelítőleg sem. A Sárospataki kollégiumban tanult, valószínűleg már Szikszai Fabricius Balázs halála (1576) után²²² innen való életéről az első biztos, évszámmal is adatolható információ: collaborator,²²³ azaz segédtanár²²⁴ lett 1587-ben. Itt két évig tanított, majd a nagybányai iskola rektora lett és a nagykőrösi iskola is első tanárai között tartja számon ebben az időszakban.²²⁵ A következő biztos pont életrajzában 1591, ekkor iratkozott be a Wittembergi egyetemre. Peregrinációja eseményeit a szinte élete végéig vezetett album amicorum is rögzíti.²²⁶ Külföldi tartózkodása alatt nagyhatású volt a wittenbergi magyar coetus megmaradásáért végzett

²¹⁸ Például Gömöri György: „Újfalvi Imre ügye egy 1662-es angol kiadványban.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések.* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.) 83—85.

²¹⁹ Kiss Sándor: „Szilvásújfalvi Anderkó Imre.” In: *Egyháztörténet V/3—4.* (Budapest: Református Egyetemes Konvent, 1959.) 218—241.

²²⁰ Oláh Róbert: „Boldogtalan zavarkeltő vagy haladó szellemű forradalmár? Újfalvi perének historiográfiája.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések.* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.) 11—23.

²²¹ Kiss Sándor, 1959, 226.

²²² Ács Pál: Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek.* (Debrecen: 1602.) = Kőszeghy Péter (szerk.): *Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVIII.* (Budapest: Balassi Kiadó, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár, 2004.) 13. Újfalvi ifjúságáról lásd Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.) 85—88.

²²³ Kiss Sándor, 1959. 227.

²²⁴ Ács Pál, 2004. 13.

²²⁵ Kiss Sándor, 1959. 227.

²²⁶ Részletes elemzését lásd: Keserű Bálint: „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista ellenzék«”. In: Csukás István, Horváth Károly (szerk.): *Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tomus IX.* (Szeged: A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1969.)

munkája.²²⁷ Innen 1595-ben indult európai körútra: megfordult Németország más területein, volt Hollandiában, Franciaországban és Angliába is eljutott.²²⁸

Hazatérte után 1596. januárjától a debreceni kollégium tanára és rektora, hébert és matematikát tanított.²²⁹ 1599-től a debreceni gyülekezet lelkipásztora Hodászi Lukács mellett, 1604-től a debreceni egyházmegye esperese is.²³⁰ 1607-ben a nagyváradi gyülekezet hívja meg első lelkészének, ebben az évben a bihari egyházmegye választja esperesének.²³¹ 1608-tól életét a Hodászi Lukács püspökkel annak hatalmi túlkapasai miatt folytatott küzdelme határozta meg. Életéről az utolsó biztos adat 1615-ből származik, születéséhez hasonlóan halálának időpontja is ismeretlen.²³²

2.2. In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek

Újfalvi Imre, bár zenei képzettsége saját bevallása szerint is hiányos volt,²³³ az 1602-ben Debrecenben megjelent Keresztyéni énekek előszava szerint egy, addig tanárként és lelkipásztorként szerzett tapasztalatait és peregrinációja idején látott jó gyakorlatokat összegző énekeskönyv sorozat kiadásán munkálkodott debreceni éve folyamán. A tervbe vett hat kiadvány lefedte volna a korabeli református értelmiségiek zenei szükségleteit. Az első, nagyobb rész el is készült rész az istentiszteletet szolgálta volna: a graduál a szertartási énekeket, az énekeskönyv a gyülekezeti énekeket, a halott énekek pedig mindkét típus temetésen szükséges tételeit tette volna hozzáférhetővé. A második rész iskolai énekeskönyv, amely legalább két kiadásban meg is jelent és az antik versformák oktatását segítette.²³⁴ A harmadik rész „tiszta” de templomi használatra alkalmatlan énekeket adott

²²⁷ Szabó András: „Újfalvi Imre és a wittenbergi magyar coetus.” In: Oláh Róbert (szerk): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések.* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.) 105—110.

²²⁸ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor.* (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.) 608. Részletesen: Keserű Bálint, 1969.

²²⁹ Kiss Sándor, 1959, 222.

²³⁰ Kiss Sándor, 1959, 222—223.

²³¹ Kiss Sándor, 1959, 223.

²³² Kiss Sándor, 1959, 240.

²³³ „az Musicában is nem maga gyakorlott.” írja az általa újraserkesztett debreceni énekeskönyv előszavában. Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek.* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1602) .() 4r

²³⁴ lásd Csomasz Tóth Kálmán, 1967. 83—142.

volna közre, a negyedik, ötödik és hatodik pedig bibliai történeteket, a magyar történelem eseményeit feldolgozó históriákat és tágabb körből vett énekeket tartalmazott volna.²³⁵

A halottas előszavának keltezése szerint az első kiadás 1598-ban jelent meg.²³⁶ A szakirodalomban RMNy 832 és az RMK I. 302 számok alatt nyilvántartott kiadásból nem ismert ma egyetlen példány sem.²³⁷ Az 1602-ben a gyülekezeti énekeskönyvvel együtt megjelent, a címlap tanúsága szerint második kiadását egyetlen csonka példányát a gyulafehérvári Batthyáneum őrzi.²³⁸ A címlap megnevezi a halottas célközönségét – kik ilyen utolsó szükségben szolgálnak – és a Zsidókhoz írt levél kilencedik részének 27. versét idézi: Elvégzett dolog, hogy az emberek egyszer meghaljanak, azután ítélet leszen. A címlap verzőja Sírak könyvének két versét idézi: In omnibus operibus tuis memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis. (Sír 7, 40) és Melior est mors quam vita amara, et requies aeterna, quam languor perseverans. (Sír 30,), majd Ágostont: Latet ultimus dies, ut observentur omnes dies. Sero parantur remedia cum mortis imminet periculum. A kiadás költségeit valószínűleg a nyomdász, Lipsiai Rheda Pál vagy a debreceni gyülekezet állta.²³⁹

Az előszóban Újfalvi a temetkezési szokások történeti és saját korabeli sokszínűségét sorolja, az apostoli kor egyszerűségét állítva szembe a korabeli katolikus gyakorlattal. Ez utóbbihoz szakirodalmat is ajánl: Roberto Bellarmino *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* című munkájának első kötetét, amelyben a második könyv XIX. fejezete foglalkozik nagy részletességgel a halotti szertartás egyes elemeinek eredetével.²⁴⁰ A protestánsok által is megtartott szertartáselemek fölött (harangozás, alamiznaosztás, halotti tor, éneklés, prédikálás, koporsó emelés) kortársaival ellentétben nem mond ítéletet,²⁴¹ és jelzi, hogy nincsen országszerte egységes gyakorlat. A megtartott, már a katolikus gyakorlatban is meglévő szertartáselemek megítéléséhez is további olvasásra sarkalja kötete használóját, a válaszokért Lambert Daneau Bellarminus négykötetes művével vitába szálló

²³⁵ Újfalvi Imre, 1602. () () r—v.

²³⁶ Újfalvi Imre: *In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra való énekek. Azoknak kedvükért, kik ilyen utolsó szükségben szolgálnak, összeszedettek, és kibocsáttattak.* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1602.) A továbbiakban Újfalvi Imre 1602²

²³⁷ H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének.* [= Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila (szerk.): *Historia litteraria 17.*] (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004.) 140.

²³⁸ *Biblioteca Națională a României Filială Biblioteca Batthyaneum, Ms XII 50.* <http://digitool.bibnat.ro/R?RN=592412726> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.10.)

²³⁹ H. Hubert Gabirella, 2004. 141.

²⁴⁰ Roberto Bellarmino: *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos. Tomus primus.* (Lyon: Iohannes Pillehotte, 1609.) 1409—1412.

²⁴¹ Újfalvi Imre, 1602² 1r

munkájához²⁴² küldi az olvasót. Az előszó tanúságot tesz arról is, hogy már ekkor is nagyon fontos bevételi forrás volt az iskolamester és a deákok számára a temetésen való éneklés: „hogya temetés nem volna, mestert és deákat nehezbben tartanának”²⁴³ Újfalvi összegyűjtötte a reformáció kezdete óta készült temetési énekeket, és azokból a szerinte legalkalmasabbakat válogatta ki („továbbá találtam még ezek kívül többet is [...] de énnem elégnek tetszenek ezek”), amiket így teljes, lezárt anyagként ad a felhasználó kezébe („és ugyan kívánnám, ha már nem többítették”).²⁴⁴ Ez alapján a halottasra is érvényes lehet Klaniczay Tibor feltételezése, mely szerint „a református egyházi énekek kanonikus, lezárt és tovább nem bővítendő gyűjteményét akarta létrehozni.”²⁴⁵ Ezzel szemben szabad kezet ad a felhasználóknak abban, hogy az énekeket a szertartás három része között máshogyan osszák el: „de ez osztás nem oly köteles, hogy változás ne lehetne benne, mely a kántoroknak eszességén áll.”²⁴⁶

Az első rész a halott felvétele előtt használatos énekeket adja, ennek elején található néhány szertartási ének, amelyeket a Temetési énekek a református egyházban és a Szertartási énekek fejezetek tárgyalnak.

Újfalvi temetési gyűjteményében három éneket leszámítva szerepel minden 16. században megjelent temetési ének.²⁴⁷ A halottas előszavában így ír: „Továbbá találtam még ezek kívül többet is, jól lehet igen keveset, de énnem elégnek tetszenek ezek.”²⁴⁸ Azokat az 1602 előtti énekeskönyveket vizsgálva, amelyeket Újfalvi bibliográfiája alapján ismerhetett nem derül ki, hogy milyen énekeket tartott fölöslegesnek. Gondolhatott itt a korábbi gyűjtemények nem a temetésiekkel egy csoportba tartozó énekeire, amelyeket gyűjteményének későbbi szerkesztői már egyre bővebb körben találtak alkalmasnak a temetésen való használatra, esetleg kéziratossá forrásból ismert még fel nem használt halottas énekeket.

Az alábbi táblázatban (1. táblázat) Újfalvi gyűjteményének énekei láthatók a korábbi énekeskönyvek temetési anyagának fényében. Huszár Gál két énekeskönyve 6-6 éneket ad

²⁴² Lambert Daneau: *Ad Roberti Bellarmini disputationes theologicas de rebus in religione controversis Lamberti Danaei responsio. Cum indicibus locupletissimis.* (Genf: Jean le Preux, 1596.) 1318—1325.

²⁴³ Újfalvi Imre, 1602² 1v

²⁴⁴ Újfalvi Imre, 1602² 1v

²⁴⁵ Klaniczay Tibor: „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv.” In: *Irodalomtörténeti közlemények.* 62/2—3. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1958.) 158.

²⁴⁶ Újfalvi Imre, 1602² 1v. A hármas felosztásról és a temetés korabeli gyakorlatáról lásd a dolgozat Temetés a református egyházban c. fejezetét.

²⁴⁷ H. Hubert Gabriella, 2004. 145—146.

²⁴⁸ Újfalvi 1602² 1v

a halottas anyagban, az összesen nyolc tétel nincsen pontos átfedésben egymással; ezeket összesítve adja Bornemisza Péter énekeskönyve. Huszár Gál 1574-es munkája véglegesen egymáshoz ragasztja a Media vita antifóna magyar változatát és a Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk kezdetű éneket, az 1593-as Bártfai énekeskönyv is csak sorrendjüket cseréli fel. Kölcsönös és közös dallamutalás kapcsolja tartósan össze az Adj üdvösséges kimúlást és a Jer, temessük el a testet kezdetű énekeket, de szomszédságuk áldozatul esik Újfalvi szerkesztő munkájának. A Gönci György szerkesztésében, később sokat használt előszavával megjelent 1590-es debreceni énekeskönyv jelentősen, több, mint kétszeresére bővíti a temetési anyagot. Ennek a bővítésnek nagyrésze Bornemisza Péter énekeskönyvében már megjelent ének, de a detrekői gyűjteményben nem a temetési énekek között (CLIXv—CLXIIIv) szerepelnek, hanem a második rész tematikus csoportjában (CCXLIXv—CCLIIv). A táblázatban „+” jel mutatja a Bornemisza Péter énekeskönyvében először megjelent énekeket, a „#” jel az 1590-es debreceni énekeskönyv, a „*” jel Újfalvi halottasának első közléseit jelzi. Azokat az énekeket, amelyeket a későbbi kiadások alapján feltételez a kutatás²⁴⁹ Újfalvi halottasában szögletes zárójel mutatja. Újfalvi halottasának végén még négy énekkel bővíti a temetésen használható repertoárt visszautalva a gyülekezeti énekeskönyvben a tematikába illő énekekre. Az 50. zsoltár két parafrázisát (Úr Isten, irgalmazz nekem és Légy irgalmas Úr Isten, minékünk), egy döghalál idején használható éneket (Mi Urunk, Jézus Krisztusnak) és egy hitvallás éneket (Hiszünk mind egy Istenben) ad. A legutolsóval a német hagyományhoz kapcsolódik, Luther is elénekeltette a temetéseken hitvallás-énekét.²⁵⁰

Sorkezdet	HG 1560 ²⁵¹	HG 1574 ²⁵²	BO 1582 ²⁵³	D 1590 ²⁵⁴	BA 1593 ²⁵⁵	U 1602
Emlékezzünk, mi keresztyén népek	1	3	3	10	3	10
Adj üdvösséges kimúlást	2	4	4	5	4	11

²⁴⁹ H. Hubert Gabriella, 2004. 145.

²⁵⁰ Martin Luther: *Christliche Geseng, Lateinisch und Deutsch, zum begrebnis*. (Wittenberg, Joseph Klug, 1543.) Cv

²⁵¹ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*. (Óvár, Kassa, Debrecen: 1560—1561.)

²⁵² Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*. (Komjáti: 1574.)

²⁵³ Bornemisza Péter: *Énekek három rendben*. (Detrekő: 1582.)

²⁵⁴ [Gönci György (szerk.): *Énekeskönyv*. (Debrecen: Csáktornyai János, 1590.)

²⁵⁵ *Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*. (Bártfa: David Gutgesell, 1593.)

Jer, temessük el a testet	3	5	5	6	5	14
Az Istennek jóvoltáról	4	6	6	7	6	12
Megszabadultam már én a testi haláltól	5		7	8	7	3
Ember, emlékezzél a szomorú halálról	6		8	9	8	7
(A mi életünknek közepette)		1	1	1	2	1
Tudjuk, Uram Isten		2	2	2	1	2
Az örök élet mi légyen +				3	9	5
Ó, te meghaladó emberi nemzetség +				4	12	6
Emlékezzél, élő ember #				11	10	15
Hagyjátok el, hű keresztyének +				12	11	17
Halandó emberek, kik most jelen vagytok +				13	13	18
Jer, tegyük el a testeket #				14	14	19
Emlékezzünk az utolsó napról #				15	16	20
Jézus Krisztus, Istennek szent Fia #				16	17	21
Ember, emlékezzél utolsó napodról +				17		22
Illik nekünk erről emlékeznünk #				18		8
Fejenként mi erről emlékezzünk #				19	18	4
Megértsetek, keresztyének +					15	24
Az Úr Istennek jóakaratajából *						9*
Tudjuk azt, hogy fejenként meg kell halnunk *						13*
Iam moesta quiesce querela *						16*
Isten hívei, akik vagytok +						23

Szerkenj fel már, ember, bűneidből *						24*
Keresztyének, kik Krisztusban bíztok *						25*
Emlékezzünk a mi életünkben *						26*
Krisztusnak hú keresztyéni [Beythe, 1590]						[27]
Sok nyomorúsággal élete embernek *						[28*]
Jézus Krisztus, Úr Istennek Fia *						[29*]
Szent Pál apostolnak írása *						[30*]

1. táblázat

2.3. Fontosabb debreceni kiadások a 17. században

Újfalvi halottasa páratlan népszerűsége tett szert, kiadásai felekezeti határokon és a három részre szakadt ország határain is átíveltek. A fontosabb kiadások közül álljanak itt először az eredeti kiadás helyén, Debrecenben megjelentek.

Debrecen, 1610

A Magyar Könyvszemle hasábjain számolt be 2015-ben Szalai Béla a szakirodalom számára addig ismeretlen kiadásról.²⁵⁶ Az 1602-es kiadáshoz hasonlóan a berlini árverésről Franciaországba került nyomtatvány együttesen, de külön címlappal adja a gyülekezeti és temetési énekeskönyvet.²⁵⁷ A nyomdász ez esetben is Lipsiai Rheda Pál volt, a szerkesztő személyére több alkalmas személy is vállalkozhatott. Hodászi Lukács, ha nem is maga végezte a szerkesztést biztosan beleszólt a munkába, amit ellenfele Újfalvi kiadványán

²⁵⁶ Szalai Béla: „Egy könyvészetileg ismeretlen debreceni református énekeskönyv 1610-ből.” In: *Magyar Könyvszemle* 131/2. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015.) 200—203.

²⁵⁷ Szalai Béla, 2015. 200.

végeztek.²⁵⁸ 1610-ben még debreceni másodlelkész volt Tolnai Szárászi Ferenc²⁵⁹, ő, esetleg Budai Karácson János²⁶⁰ lehettek a tényleges szerkesztők,²⁶¹ bár az utóbbi hivatalba lépésének időpontja bizonytalan.

A szerkesztő mindenestre mostohán bánt Újfalvi munkájával: a halottas külön címlap és előszó nélkül kapcsolódik a gyülekezeti énekeskönyvhöz, elmarad a hármastagolás első felirata is, a második halott felkeresésekorra, a harmadik énekek melyek a sír fölött szoktak mondatni feliratra változnak.²⁶² Kimaradnak továbbá a szertartási énekek a kötet elejéről, a Ne emlékezzél meg antifóna, valamint a végéről Újfalvi intése.²⁶³

Debrecen, 1616—1632.

Az egyetlen teljes példány címlapján 1606-os évszámmal, de az 1616-os gyülekezeti énekeskönyvvel együtt jelent meg, így nem lehet egészen biztosan tudni, hogy csak hibás évszám áll a halottas elején, vagy csupán felhasználói szempontok illesztették egymás mellé a két kötetet.²⁶⁴ Lipsiai Rheda Pál nyomdájában készült, megrendelője feltehetően a debreceni gyülekezet, arról azonban nincsen adat, hogy az akkor a városban aktív, szóba jöhető prédikátorok közül ki végzett az apróbb javításokat a halottason.²⁶⁵ A szerkesztő restaurálta az 1602-es nyomtatványt, ismét megjelenik az előszó, a latin nyelvű és szertartási énekek, valamint visszakerül a kötet végére az intés is.²⁶⁶ Ezzel a kiadással

²⁵⁸ H. Hubert Gabriella: „Keresztyéni énekek.” (Debrecen: 1610.) In? Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Száraz Orsolya (szerk.): *Via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére.* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.) 209.

²⁵⁹ Zoványi Jenő Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikona szerint 1603—1610. között volt másodlelkész Debrecenben. 568.

²⁶⁰ Fekete Csaba Zoványira hivatkozva 1610—1617 közé teszi debreceni éveit. (Fekete Csaba: „Heidelbergi ajándékkönyv 1612.” In: *Magyar Könyvszemle 119/1.* [Budapest: Argumentum Kiadó, 2003.] 89—93. 92.) Heltai János és Wix Györgyné csak 1613-tól adatozzák másodlelkészségét (Heltai János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról.* Bata Imre, Ferenczy Endréné, Haraszthy Gyula, Soltész Zoltánné, Windisch Éva (szerk.): *Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve 1980.* (Budapest: 1982.) 243—347. 267. és Wix Györgyné: *Régi Magyarországi Szerzők.* Országos Széchenyi Könyvtár, (Budapest: 2008.) 123.

²⁶¹ H. Hubert Gabriella, 2016. 209.

²⁶² H. Hubert Gabriella, 2016. 204.

²⁶³ H. Hubert Gabriella, 2016. 208.

²⁶⁴ H. Hubert Gabriella, 2004. 168—169.

²⁶⁵ H. Hubert Gabriella, 2004. 167.

²⁶⁶ H. Hubert Gabriella, 2004. 167—169.

tartalmilag azonos az 1620-ban,²⁶⁷ majd az 1632-ben már Fodorik Menyhért által nyomtatott halottas is.²⁶⁸

2.4. Lőcsei kiadások a 17. században

Lőcse, 1635

Az egyházzene a felvidéki evangélikus gyülekezetekben lényegesen kedvezőbb helyzetben volt a tiszántúli és erdélyi reformátusoknál. Egyrészt a felekezeti különbségek kedveztek a muzsikának, másrészt a törökkel vívott küzdelemnek is ritkábban volt színhelye a Királyi Magyarország. Az 1635-ban Lőcsén, Lorenz Brewer nyomdájában megjelent többrészes énekeskönyv megvalósította Újfalvi elképzeléseit²⁶⁹: a gyülekezeti énekeskönyv kiegészült a genfi zsoltárok Szenci Molnár Albert-féle fordításaival, a graduál anyagát képviselő himnusz sorozattal, végül Újfalvi temetési gyűjteményével, ezzel egy új protestáns énekeskönyvtípust indított útjára.²⁷⁰ Nincsen biztos adat a szerkesztőre vonatkozóan, de H. Hubert Gabriella elképzelhetőnek tartja, hogy az Eperjesi graduál összeállítói, Serédi János, Madarász Márton és Bánszki Dániel megfelelő szellemi tőkével szolgálhattak a nyomtatott énekeskönyv körüli munkálatokhoz is. Rajtuk kívül, bár kevésbé plauzibilis, szóba jöhet a zsoltárok fordítója, Szenci Molnár Albert és Pécseli Király Imre is alkalmas személy lehetne szerkesztőnek, ám énekei nem szerepelnek a gyűjteményben.²⁷¹ A halottas részt Újfalvi előszava vezeti be, de a végén nem szerepel monogramja és a keltezés is aktualizálta a szerkesztő a lőcsei gyűjtemény adatainak megfelelően.

A halottas anyaga jelentősen bővül a lőcsei kiadásban, valódi szerkesztői munka nyomán az új énekek a hármass elosztás megfelelő részeibe kerültek.²⁷² A bővítésre a címlap is felhívja a figyelmét: Mostan pedig újabban megtöbbszörítették. További, részben szertartási énekeket told be a Ne emlékezzél meg antifóna után német mintára: az Ecce quomodo

²⁶⁷ H. Hubert Gabriella, 2004. 170.

²⁶⁸ H. Hubert Gabriella, 2004. 175.

²⁶⁹ H. Hubert Gabriella, 2004. 184—185.

²⁷⁰ H. Hubert Gabriella, 2004. 185.

²⁷¹ H. Hubert Gabriella, 2004. 179—180.

²⁷² vö. H. Hubert Gabriella, 2004. 147.

moritur iustus responzorium In funere piorum Ex. Esa 56. felirattal szerepel közvetlenül az antifóna után. Clemens mihi Iehova sis kezdettel bekerül az Úr Isten irtalmazz nekem 50. zsoltárparafrázis Wolfgang Ammon-féle latin fordítása, ezt egy, az 1629-es lőcsei énekeskönyvből átvett korál (Midőn eljön én órám, hogy megkelletik halnom) és egy hazai ének (Siralmas éneket a holt testen mondjunk). A Fejenként mi arról emlékezzünk kezdetű éneknél tér vissza a szerkesztő Újfalvi kerékvágásába. A következő betoldás az Illik nekünk erről emlékezzünk kezdetű ének után következik: Luther Nunc dimittis parafrázisa (Mit Fried und Freud ich fahr dahin) Ammon latin fordításában.

A következő betoldás az Emlékezzünk az utolsó napról kezdetű ének után következik Predicatio de agone et lucta mortis. felirattal. Iesu Deus fiens homo nem borítja fel az eredeti sorrendet, mert az itt egyébként következő Jézus Krisztus Istennek szent Fia kezdetű éneket kettőzi annak latin szövegével. Szintén új ének a Szólít minket Krisztus Urunk, amely a Serkenj fel már, ember, bűneidből után kapott helyet, Máté evangéliuma tizenegyedik részének végét használja alapgondolatul. A Sok nyomorúsággal élete embernek kezdetű ének itt feliratot kap: Az embernek itt e világon nyomorult és boldogtalan sorsáról.

Az utolsó ének után, de még a Si bona responzorium elé kerül be egy jelentékeny, főleg magyar énekeket tartalmazó blokk: a Bűnnek az ő zsoldja a halál, jól tudjuk kezdetű ének, a Krisztusnak hívei, kik most jelen vagytok, a Már elmegyek az örömbébe, a Sok rendbéli próbák vannak rajtunk ez életben, Emlékezzél meg, ember, Istenedről, Élő emberek, kik vagytok, Mostan kik itt jelen vagytok, Ha gondolod élő ember te állapotodat, Véletlen embernek utolsó órája, Eljövén már az én órám, Emlékezzél kérlek, ó, emberi állat, Az én életemnek minden idejében, csak ezek után következik a Si bona és Dies irae latinul és magyarul.

Az halottasba újonnan bekerült latin versek (Clemens mihi Iehova sis, In pace decedo Dei, Iesu Deus fiens homo) forrása Wolfgang Ammon 1581-ben megjelent New Gesangbuch deutsch und lateinisch, darin die fűrnembste Psalmen und Gesänge der Kirchen Augsp. Confession című német-latin kétnyelvű énekgyűjteményéből származnak. Ammon korábbi, Libri tres odarum ecclesiasticarum, de sacris cantionibus, in ecclesiis Germanicis latin nyelvű gyűjteményében is szerepelnek már ezek a szövegek. Azt, hogy a lőcsei szerkesztő melyik könyvet használta, a Iesu Deus fiens homo kezdetű ének tizedik versszaka árulja el: Quin hunc ergo forti manu helyett Sed hunc ergo forti manu a versszak kezdete. Ammon gyűjteményei iskolai használatra készültek. Hasonlóan Andreas Spethe latin nyelvű genfi zsoltáraihoz ismert gyűlekezeti énekek fordításaival segítette a verstan-

és a nyelvtanítást. Ammon kétnyelvű kiadványát Újfalvi is ismerte, néhány tételt felhasznált belőle iskolai gyűjteményéhez ám ő nem tartotta alkalmasnak a temetésen való használatra őket.²⁷³ A gyűjtemény végén az intés megrövidült: az ajánlott énekek közül kikerült az Úr Isten, irgalmazz nekem kezdetű, mert az énekeskönyv főrészéből az 1635-ös lőcsei kiadásban átkerült a halottas anyagba. A két Augustinus idézet is lemaradt, feltehetően helyhiány miatt.

Lőcse, 1654

Az 1654-ben megjelent gyűjtemény a protestáns énekeskönyvek H. Hubert Gabriella által A-típusnak nevezett, igényesebb változata,²⁷⁴ tovább folytatta a halottas anyagának bővítését, erről tanúskodik a címlap „Melyek most helyesben és bővebben, hogy sem mint azelőtt” sora. Bár külön címlappal szerepel a halottas az énekeskönyv többi része között, a szerkesztő egészen elhagyta Újfalvi előszavát.

A 130. zsoltár parafrázisa (Úr Isten, irgalmazz nekem) a halott felvétele előtt mondandó énekek közül átkerült az énekeskönyv fő részébe, a latin változat (Clemens mihi Jehova sis) után a következő felirat áll: Ezen Psalmust magyarul meglelhetsz ide feljebb, úgy, mint pag. 58. mely így vagyon: Úr Isten irgalmazz nekem &c. Néhány énekkel később, az Az Úr Isten jóakaratójából feliratából (Melyben a halálra menő ember szól először: azután a mellette vigyázók ki annak boldog kimúlását kívánják) eltűnt a szerzőre utaló N. K. T. monogram. A következő ének (Adj üdvösséges kimúlást) felirata elé bekerült a „más” szó. Az Az Istennek jó voltáról nótajelzése változik Jer temessük el a testet helyett Azon nótára szerepel.

A harmadik rész elejére újabb latin nyelvű tétel kerül: De sepultra christiana felirattal Ammon gyűjteményéből áll itt a Mandemus istud nunc homo kezdetű ének, ezt követi csak a Jer, temessük el a testet; mindkettő a Nun lasst uns den Leib begraben fordítása. A Jer, tegyük el a testeket előre kerül, közvetlenül a vele dallami-tartalmi kapcsolatban álló Jer, temessük el a testet utánra. A Hagyjátok el, hív keresztyének felirata lerövidült, az alkalmaztatás (Atyák és anyák vigasztaltatnak gyermekeknek feltámadásával) kimaradt belőle. Bekerült Nicolaus Herman énekének harmadik változata Wolfgang Ammon fordításában (Sub horulae tempus meae) az Ember emlékezzél utolsó

²⁷³ Bővebben lásd Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.) 83–142.

²⁷⁴ H. Hubert Gabriella, 2004. 207.

napodról kezdetű ének elé. Kevésbé igényes kiállítású: feliratok csak dőlttel szedve, nincs előtte kiskapitális sor, énekek végén sehol nincsen elfogyó sorokban szedve a doxológia, az Eljövén már az én óráim nincsen verssorokba szedve. Az Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat kezdetű ének felirata (Az ítéletnek napjáról) nem szerepel az ének fölött. További énekekkel bővítette az ismeretlen szerkesztő a gyűjtemény végét az Az én életemnek minden idejében kezdetű ének után, de még a Si bona suscepimus előtt áll a Siralmas nekünk minden életünk. A rezponzórium és a Dies irae szekvencia helyet cserélnek, a Dies irae fordítása (Az nap eljő nagy haraggal) már nincsen verssoronként szedve. A szekvencia felirata (Sequentia seu prosa. Hoc est: Versus rhythmi continentes meditationem de extremo Iudicio, & orationē pro remissione peccatorum.) mássá rövidül, a fordításnál Azon sequentia magyarul helyett Azonról áll. A gyűjtemény végén az intés nem fért ki teljes terjedelmében, tovább kopott: az ajánlott énekek közül csak az Úr Isten, irgalmazz kezdetű szerepel itt.

A következő, 1676-ban Lőcsén, már Samuel Brewer nyomdászága idején megjelent halottas tartalmában pontosan követi ezt a kiadást.²⁷⁵

Lőcse, 1682

H. Hubert Gabriella szerint, ha a Kolozsvárt ez idő tájt megjelent halottas kiadása 1682 előtt megtörtént, akkor a szerkesztő-nyomász Samuel Brewer az alapján bővíthette a gyűjteményt.²⁷⁶ A genfi zsoltárokból itt eggyel kevesebb szerepel (a 40. marad ki), de Simeon éneke zárja a sorozatot.²⁷⁷ Egyetlen fennmaradt példánya hiányos, így a zsoltárokon felül, külön fejezetben adott új énekek mennyiségéről nincsen pontos adatunk.²⁷⁸ Az új énekek között sem a korálok, sem a hazai énektermés darabjai nincsenek igazán túlsúlyban, így összetételük nem ad támpontot abban, hogy Kolozsvár vagy Lőcse volt az első közlésükben. A további lőcsei kiadások már nem tartalmazzák a dolgozat tárgyát képező halottasokat, csak rövid válogatást adnak a gyülekezeti énekek végén külön fejezetben a temetési énekekből.²⁷⁹

²⁷⁵ H. Hubert Gabriella, 2004. 220—221.

²⁷⁶ H. Hubert Gabriella 2004. 226.

²⁷⁷ A genfi zsoltárokról bővebben a kolozsvári gyűjteménynél.

²⁷⁸ H. Hubert Gabriella, 2004. 226.

²⁷⁹ vö. H. Hubert Gabriella, 2004. 147.

2.5. Fontosabb váradi és kolozsvári kiadások

Szenci Kertész Ábrahám valószínűleg 1639-től működtetett nyomdát Váradon.²⁸⁰ Az elsősorban a Biblia kiadására létrehozott műhelyben²⁸¹ először 1642-ben nyomtattak énekeskönyvet, amely ma töredékesen ismert,²⁸² a kutatás feltételezi, hogy halottas gyűjteménnyel együtt, ennek azonban kézzel fogható emléke nem maradt fenn.²⁸³

Várad, 1654

A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában énekeskönyvvel egyszerre megjelent halottas Újfalvi gyűjteményének első átdolgozott kiadása,²⁸⁴ bár ezt címlapján nem jelzi. Az előszóban is kisebb változtatásokat eszközöl: zárójel betoldásával értelmezi a temetés körüli szokások felsorolását,²⁸⁵ és a temetés fontos szerepét az iskolamester és a diákok megélhetésében. Kihagyja a katolikus temetési szertartásra utaló officium defunctorum kifejezést az énekek korát taglaló szakaszból, és kihagyta Újfalvi az anyagot lezáró mondatát és jókívánságát: „Én ugyan kívánnám, ha immár nem többítették. [...] Légy egészségben jó énekes.” Az előszó végén az eredeti keltezését és Újfalvi monogramját adja. A szerkesztő az énekek sorrendjén is változtatott: az első részből kimaradnak a latin nyelvű szertartási énekek, a rész végéről előre kerül az Az Úr Istennek jóakaratóból kezdetű ének, ebben követik majd a későbbi kiadások is. Sem az 1635-ös lőcsei gyűjtemény latin nyelvű bővítéseit, sem a Siralmas éneket kezdetű tételt nem veszi át, a Midőn eljő az én óráim korált megtartja, de az új énekek közé sorolja. A harmadik, sír felett mondandó részben a Jer temessük el a testet és a Jer, tegyük el a testeket egymás mellé kerülnek, ebből a részből is kimaradnak a latin énekek. Azzal, hogy létrehozott a szerkesztő egy külön fejezetet az új énekeknek, megengedhette magának, hogy szorosabban kövesse Újfalvi eredeti sorrendjét,

²⁸⁰ V. Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473—1800.* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999.) 119.

²⁸¹ V. Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona, 1999, 119.

²⁸² H. Hubert Gabriella, 2004, 195.

²⁸³ H. Hubert Gabriella, 2004, 198.

²⁸⁴ H. Hubert Gabriella, 2004, 210.

²⁸⁵ [...] alamizsna osztást melynek része általán fogván a tor, éneklést [...] helyett [...] alamizsna osztást (melynek része itélem a tor), éneklést [...]

mind a lőcsei kiadások. Az új énekek fejezetben tíz olyan éneket közöl, amely eddig nem szerepelt halottasban. Felvételük tartósnak bizonyul, mindet átveszik a későbbi lőcsei és kolozsvári kiadások.²⁸⁶

Váradot 1660-ban elfoglalta a török, így a nyomdának is költöznie kellett. Szenci Kertész Ábrahám a Várad Biblia nyomtatását már Kolozsvárott fejezte be, innen Szebenbe költöztette műhelyét.²⁸⁷ 1667-ben bekövetkezett halála után került vissza a nyomdafelszerelés Kolozsvárra, ahol Veresegyházi Szentyel Mihály vette át azt²⁸⁸ a század végéig.²⁸⁹

Kolozsvár, 1680 körül

Három csonka példányból ismert Újfalvi Imre halottasának 1680 körül Kolozsvárt nyomtatott, bővített kiadása. A kötet névtelen szerkesztője mögött H. Hubert Gabriella két lehetséges személyt feltételez: magát a nyomdászt, Veresegyházi Szentyel Mihály, vagy a kolozsvári gyülekezet akkori lelkészét, Szathmárnémeti Mihályt.²⁹⁰

A szerkesztő szinte minden ponton megtartotta az 1654-es várad kiadás változtatásait az előszóban és ugyanúgy, az eredeti keltezéssel és E. S. U. monogrammal adja azt. A jobbra az 1602-es debreceni kiadásban is szereplő énekek esetében megtartja azoknak, illetve az 1654-es várad kiadásnak a sorrendjét, az abban már meglévő új énekeket is annak sorrendjében közli. A kiadás legfontosabb sajátossága, hogy bevesz nyolc genfi zsoltárt (6; 39; 49; 88; 90; 92; 141; 40) a temetési énekanyagba, s ezzel tartós hagyományt indít el. A hatodik zsoltár, mint a temetési szertartáshoz hagyományosan kapcsolódó bűnbánati zsoltár került a válogatásba, a 39. zsoltárt 3—4. versszaka (Mutasd meg, Uram, éltemnek végét; Bizonyára múlandó az ember) teszi különösen is alkalmassá a temetésen való használatra. A 49. zsoltár tematikája (A gazdag s testi embereknek

²⁸⁶ H. Hubert Gabriella, 2004. 318—319.

²⁸⁷ V. Ecsedy Judit, Pavelcsik Ilona, 1999, 120.

²⁸⁸ V. Ecsedy Judit, Pavelcsik Ilona, 1999, 120—121.

²⁸⁹ Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. (Kolozsvár: Kolozsvári Kereskedelmi és Ipar Kamara, 1896.) online elérhetőség: <https://mek.oszk.hu/07800/07852/07852.htm#8> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.30.)

²⁹⁰ H. Hubert Gabriella, 2004. 225.

veszendőségek²⁹¹) révén kerülhetett a válogatásba a 89. zsoltár könyörgései visszhangra találhatnak a gyászolók érzéseiben, a 2—4. versszak pedig az eltemetett halott képével él. Évszázadokra meghatározta a református temetések énekválasztását a szerkesztő azzal, hogy a 90. zsoltárt ebben a funkcióban közölte, a 102. zsoltár pedig, mint bűnbánati zsoltár kerülhetett az anyagba, de hatodik versszaka (Az én időm, ím, elmúlék) is illeszkedik a tematikába. A 40. zsoltár vagy utólagos gondolatként, vagy inkább a halállal foglalkozó zsoltárok után, mint a feltámadás reménységét hirdető ének került a sorozat végére. Ezt az utolsó zsoltárt leszámítva átveszi a sorozatot az 1682-es lőcsei kiadás és német mintára, illetve Újfalvi eredeti elgondolása szerint a genfi parafrázisával visszahozza a Nunc dimittiszt, amit a következő, 1692-es kolozsvári kiadás meg is tart.

Kolozsvár, 1692

Az 1680 körüli kiadás hagyományát folytatva, azt még egy énekkel tovább bővítve jelent meg Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában a század utolsó kolozsvári halottasa. Néhány helyen módosít az előző kiadás sorrendjén²⁹²: eggyel hátrébb sorolja a Midőn eljő az én óram kezdetű éneket az új énekek között, elhagyja a sír felett mondandók közül az Emlékezzünk az utolsó napról kezdetűt, számszerű helyére teszi a 40. genfi zsoltárt és elhagyja az Én Istenem, benned bízom kezdetűt. Új énekként adja a Bizonytalan voltát világ állapotának kezdetű éneket, Simeon énekét, valamint a 38. és 142. zsoltárokat a genfi zsoltároskönyvből.

2.6. Brassótól Norimbergáig. Újfalvi halottasának 18. századi kotta nélküli kiadásai két távoli példán keresztül

A következők a halottas két egymástól távoli, és a valóságnál még távolabbinak tűnő kiadásán keresztül nyújtanak betekintést a halottas még kotta nélküli 18. századi

²⁹¹ Szenci Molnár Albert: *Szent Dávid királynak és prófétáknak százötven zsoltári*. (Amszterdam: Tótfalusi Kis Miklós, 1686.) 106.

²⁹² Hubert Gabriella, 2004. 232.

kiadásainak két sodrába: a felvidéki, evangélikus színezetű, és a kolozsvári kiadásokat folytató református színezetű kiadásokba.

Brassó, 1733

A kiadást Lucas Seuler városi nyomdájában nyomtatta Michael Holtzdörffer, a nyomda akkori faktora, aki a szokásoknak megfelelően a nevét is feltüntette a kiadvány címlapján.²⁹³ A halottas megrendelőjének személyét homály fedi, mert éppen ebben az időszakban szűnt meg a nyomtatvány célközönségének számító református gyülekezet és a magyar evangélikus gyülekezet pedig elveszítette templomát.²⁹⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy a jó üzleti érzék vezérelte Lucas Seulert a széles körben eladható halottas kinyomtatására, de nem lehetett elsöprő a siker, mert legközelebb harminc évvel később, 1763-ban már fia idejében adta ki a gyűjteményt a brassói nyomda,²⁹⁵ így inkább külső megrendelő egyszeri megrendelésére kell gondolnunk.

A brassói halottas címfelirata megegyezik az 1692-ben Kolozsvárt nyomtatottal: Halott temetéskorra való énekek, melyek most helyesben, egynéhány idetartozó szép zsoltárokkal és énekekkel egyetemben (meg is jobbítottván) kibocsáttattak. A címlap verzőján továbbra is a Jézus, Sírak fia könyvéből vett idézet szerepel igehely (Sír 7, 38) nélkül, de már magyarul: Minden dolgaidban emlékezzél meg a te utolsó végedről, és soha nem vétkezel. Újfalvi előszava a frissített, 1698-as dátummal, monogramja vagy neve nélkül áll a halottas elején. A kolozsvári kiadások énekanyagából kimaradnak az Emlékezzünk az utolsó napról, Ember, emlékezzél utolsó napodról, Miért szorgalmatoskodtok és Ím, itt fekszem mint egy férgecske kezdetű énekek. Ez utóbbi újabb, Szegény férgecske itt fekszem fordításban helyet kapott a gyűjteményben néhány új énekkel együtt: a genfi zsoltárok közé bekerült a 143. zsoltár is, a német eredetű énekek pedig a Jézus Krisztus, én életem és a Már búcsút veszek tőled kezdetűekkel gyarapodtak.

Norimberga, 1734

²⁹³ V. Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473—1800.* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999.) 163.

²⁹⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és bővített kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor. (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.) 95.

²⁹⁵ Julius Gross: *Kronstädter Drucke 1535—1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts.* (Brassó: H. Zeidner, 1886.) 92.

A 18. század első felében sorra bukkannak fel protestáns nyomtatványok olyan külföldi nyomdahellyel a címlapjukon, mint Frankfurt vagy Jéna. Újfalvi halottasának 1734-es kiadásán így Norimberga szerepel a kiadás helyeként. Szelestei N. László 1983-ban²⁹⁶ és 1991-ben²⁹⁷ megjelent tanulmányaiban foglalkozik a kérdéskörrel, azon belül a halottas kiadásával is. A nyomtatvány betűtípusait és díszait vizsgálva megállapítja, hogy az a győri Streibig nyomda betűivel készült, bár az nem bizonyítható, hogy ténylegesen a püspöki nyomdában dolgoztak rajta.²⁹⁸ Idézi Fábri Gergely győri rektor naplójának bejegyzését,²⁹⁹ amely szerint Fábri lehetett a jelentősen megbővített halottas és a vele együtt megjelent ima-énekeskönyv, az Útitárs szerkesztője.

Az 1734-es kiadás címlapja³⁰⁰ tanúskodik a vele együtt megjelent kiadványról, arról, hogy az énekanyaghoz Kolozsvárott hozzátett és a későbbi lőcsei kiadásokban is szereplő genfi zsoltár válogatást tartalmazza, és hogy anyaga ezekhez képest is bővebb. A címlap verzóján szerepel a Sírak könyvéből vett idézet igehellyel együtt, az előszó pedig Újfalvi monogramjával ellátva szerepel a gyűjteményben. A hármas osztás első része nem a halott felévtelre előtt, hanem a ház előtt mondandó énekeket tartalmazza. Az egynéhány új ének tartalmazó utolsó csoport itt mintegy kéttucat, jelentős részben német eredetű énekkel bővült. A főként 18. században használatba került anyag nagyobb része az Új zengedező mennyei kar kiadásaiba is bekerült, de különböző fejezetek között szétosztva. Az alábbi táblázatban a bővítés az 1734-es halottasra jellemző anyagát szemlélteti a Zengedező mennyei kar és az Új zengedező mennyei kar vonatkozásában.

Norimberga, 1734	ZMK, 1703	UZMK, 1768
Jézus, életemnek		x
Az én Istenemben bízom ínségemben		x
Uram Jézus, én tudom jól	x	x
Krisztus az én életem		x
Minden ember csak halandó		x

²⁹⁶ Szelestei N. László: „Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek). *Magyar Könyvszemle* 99/3. (1983.) 292—304.

²⁹⁷ Szelestei N. László: „Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években). *Magyar Könyvszemle* 115/1. (1991.) 343—352.

²⁹⁸ Szelestei N. László, 1991. 346.

²⁹⁹ Szelestei N. László, 1991. 350—351.

³⁰⁰ Halott temetéskorra való énekek, melyek most helyesebben, egynéhány ide tartozó szép zsoltárokkal és énekekkel egyetemben, egy ének és könyörgésekből álló Útitárral sokaknak kívánságokra megjobbítottán újonnan kibocsáttattak Norimbergában, 1734.

Te világ, szép ékességed		x
Ki tudja, mely közel van vége		x
Örülj lelkem, teljes szívből		
Elvégeztem éltetem	x	x
Immár eljött az óra		x
Csak halandó, elmúlandó		x
Uram Jézus, teljes szívből én tehozzád kiáltok		
Csak siralom, csak fájdalom		x
Én lelkem, légy csendességben		
A mi szívünk csak tehozzád		x
Áldott Jézus, téged kérünk		
Felemelem szemeimet		x

2. táblázat

Az 1734-es halottas is tartalmazza az új énekek előtt külön fejezetben szereplő genfi zsoltárokat, sőt egy tétellel, a 42. zsoltárral bővíti is azt.

2.7. Hangjegyekkel ellátott halottasok a 18. században

Az első temetési éneket tartalmazó gyűjtemény, amely a dallamokat is közli Illyés István Halotti énekek című, 1696-ban megjelent gyűjteménye. A protestáns gyűjtemények kiadói csak fél évszázaddal később látták el hangjegyekkel a halottast először Nagyenyeden, majd Debrecenben is.

Nagyenyed, 1769.

Az első 18. századi kottás gyülekezeti énekeskönyv 1744-es kolozsvári megjelenése után nem sokat váratott magára a temetési gyűjtemény hangjegyekkel ellátott változata. A hat éve működő nagyenyedi nyomda első és egyben utolsó előtti kottás kiadványa³⁰¹ 1769-ben

³⁰¹ V. Ecsedy Judit, Paveresik Ilona, 1999, 200. A másik kottás kiadvány egy évvel később a genfi zsoltárokat tartalmazza.

jelent meg. Címlapja szerint³⁰² a halottas debreceni kiadásait követi, Csomasz Tóth Kálmán azonban ennél nagyobb önállóságot tulajdonít a szerkesztőknek:

„A nagyenyedi halottas mind anyagát, mind elrendezését tekintve erős rokonságot mutat az Ujfalvi-féle debreceni típusal, de mégsem tekinthető pusztán a debreceni halottas egyik kiadásának; inkább olyanformán viszonyul ahhoz mind tartalmi, mind – és kiváltképpen – zenei tekintetben, mint a századközépi (1744–51–64) kolozsvári „Közönséges Isteni tiszteletre rendeltetett Lelki Énekek” a debreceni, ún. Gönczi-típusú gyülekezeti énekeskönyv 1730 táján tartalmilag és sorrendileg lezárult, de hangjegyekkel csak 1778-ban ellátott alakjához.”³⁰³

A könyv ajánlása Teleki Sándorné Halász Borbálának szól, aki fia előző évi halála után anyagilag támogatta a halottas megjelenését³⁰⁴.

A kötet szerkesztője Köpetzi Bodosi Sámuel, mint „kollégiumi hites adessor és a legelsőbb classis tanítója”³⁰⁵ írta alá az ajánlólevelet. Egy évvel később Franekerbe indult peregrinátusként, miután hazatért, a kóbori gyülekezet lelkésze lett. Itt végzett munkájáról kéziratban maradt, kivonatolt katekizmus tanúskodik.³⁰⁶ Naplóbejegyzése szerint a halottast saját költségén nyomtatta ki, emellett Nagy István álnéven zeneelméleti munkát is kiadott 1769-ben,³⁰⁷ ennek részletét Benkő András közreadta a *Művelődés* című folyóiratban.³⁰⁸

Újfalvi előszava áll a gyűjtemény elején, de már a téves 1698-as dátummal. A szövegre általánosan jellemző, hogy a szerkesztők modernizálták, így például a „nagy koporsó emeléseket” helyett „nagy sírhalom hányásokat és oszlop emeléseket” áll és továbbvitték a kolozsvári kiadások értelmező zárójeleit is. Az előszóhoz kiegészítést írt Bágyi Fábán László, a kiadás kottáinak gondozója:

³⁰² Halott temetéskorra való énekek. Melyek egynéhány idetartozó zsoltárokkal egyetemben, a megjobbított debreceni forma szerint most legelsőbben a magyar hazáknak hasznokért a magok tulajdon nótájokkal, s klávisaival együtt ebben a formában kiadattak. Nagyegyeden, Debreczeni Sámuel által nyomtatott 1769. esztendőben.

³⁰³ Csomasz Tóth Kálmán: „Halottas énekeskönyveink dallama.” 289.

³⁰⁴ „új világra igyekeztvén kibocsátatni ez halotti énekeskönyvet” A3r

³⁰⁵ A3v

³⁰⁶ Bővebben lásd Kolumbán Vilmos József: „Köpeczi Bodosi Sámuel kéziratosa kátéja – kiegészítés az erdélyi konfirmáció történetéhez.” In: Kolumbán Vilmos József *Határtalanul a határok között. egyháztörténeti tanulmányok* (Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2020), 110-126.

³⁰⁷ Kolumbán Vilmos József: „Köpetzi Bodosi Sámuel tanulmányai és peregrinációja” In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok.* = Buzogány Dezső (szerk.): *Erdélyi református egyháztörténeti füzetek.* 32. (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022.) 265—276. A tanulmány a halottas előszavát tévesen Bágyi Fábán Lászlónak tulajdonítja.

³⁰⁸ Benkő András: Köpeczi Bodosi Sámuel. In: *Művelődés* 24 (1971/5), 36.

„Ami az énekeknek nótáit és verseit illeti, én igyekeztem úgy rendbe szedni, aminél jobban lehetett, és az egyenlő nótájúakat megegyeztetni; aki ezután jobbítani tudja, igyekezze. Tőlem ezt vedd jó néven K. O.”³⁰⁹

Az előszót kiegészítő Bágyi Fábán László 1762-től volt a nagyenyedi kollégium diákja, németalföldi tanulmányútja után Sárdon volt lelkész és esperes a gyulafehérvári református egyházmegye élén.³¹⁰

A kötet szerkesztői követik a váradi és kolozsvári kiadások hagyományát: Újfalvi eredeti sorrendjét viszonylag érintetlenül megtartják, ezt követik a válogatott genfi zsoltárok, majd „egynéhány új énekek” foglalják magukba a 17. századi repertoárt, végül még tíz éneket adnak a „másunnan szedegettetett egynéhány szép halotti énekek” fejezetben, hogy Simeon énekének genfi parafrázisával zárják a kötetet. A halottas pozitív fogadtatásban részesült, a kollégium tankönyvei közé is felvették,³¹¹ ennek ellenére nem készültek belőle további kiadások. Ennek oka talán a nagyenyedi nyomda 1774-es megszűnése lehetett.³¹²

Debrecen 1780

Az 1780-as debreceni halottas címlapja két fontos dolgot emel ki, amelyekben előrelépést mutat a korábbi kiadásokhoz képest: jelentősen bővített kiadás, amely már nem csak temetési énekeket, hanem a puritanizmus hatására népszerűvé vált genfi zsoltárokat is közöl az alkalomnak megfelelő válogatásban. A másik, talán még jelentősebb újítás az énekek kottával való megjelentetése; ez az első ilyen módon megjelentetett halottas a Tiszántúli Egyházkerület történetében.

Maróthi György peregrinációjáról visszatérve 1742-ben részt vett a Nagykönyvtár rendszerezésében és leltározásában, összeállította, hogy mely könyvekre van szükség, és melyek azok az elavult művek, amelyekről meg lehet válni. 1743-ban megtörtént a fölösleges példányok elárverezése, a befolyt összeg nagy részét új könyvek beszerzésére

³⁰⁹ Újfalvi Imre: *Halott temetéskorra való énekek*. (Nagyenyed: Debreczeni Sámuel, 1769.)

³¹⁰ Kolombán Vilmos József, 2022. 270.

³¹¹ Kolombán Vilmos József, 2022. 271.

³¹² V. Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona, 1999. 200.

fordították.³¹³ Ennek az árverésnek a bevételeiből nem csak könyveket vásároltak, hanem a városi nyomda számára a készletből hiányzó, kották nyomtatásához szükséges karaktereket is megvették.³¹⁴ A vásárlást Maróthi bonyolította le, erről Jakob Christoph Beck bázeli professzorral folytatott levelezése tanúskodik.³¹⁵ A nyomda provizora 1752-től 1787-ig Margitai István volt, az ő vezetése alatt a városi nyomda kiadványai hosszú idő után újra jó minőségűek voltak,³¹⁶ és a kottanyomtatásban is volt már tapasztalata: a Harmóniás zsolttárok utolsó és az Öreg debreceni első kottás kiadása is az ő munkája volt.³¹⁷

A halottas kiadásáról 1774-ben határozott az egyháztanács, Újfalvi gyűjteményének felülvizsgálatával Szathmári Paksi Istvánt, és Hunyadi Szabó Ferencet bízták meg.³¹⁸ Szathmári Paksi István ebben az időszakban a Kollégium tanára és az egyházkerület főjegyzője, Hunyadi Szabó Ferenc pedig debreceni lelkész volt, később mindkettőjüket püspökké választották.³¹⁹

A halottas kottáinak elkészítésével Csomasz Tóth Kálmán szerint Varjas Jánost bízták meg, aki Maróthi zenei örökségét gondozta 1752-től, amikor meghívták Debrecenbe tanítani.³²⁰ Háromszor kiadta a harmóniás zsolttárokat egyre bővülő függelékkel, ezek közül az utolsó 1774-es kiadás közel 100 gyülekezeti ének dallamát tartalmazta. Ő készíthette az Öreg debreceni 1778-ban megjelent első kottás kiadásának a kottáit is, így már tapasztalt és alkalmasnak bizonyult zenei szerkesztő volt 1780-ban, amikor megjelent a halottas.³²¹

Az 1780-as debreceni halottas nem új temetési énekeskönyv, hanem Újfalvi Imre 1602-ben megjelent gyűjteményének bővített és átdolgozott kiadása, erre utalnak a címlapon „helyesebben” és „megjobbítván” szavak. Nemcsak az énekeskönyv repertoárjára vonatkozik ez, hanem előszavára is: Újfalvi bevezetőjét a korabeli igényekhez alakítva, és

³¹³ Tóth Béla: „Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században.” Mátrai László, Kókay György, Havasi Zoltán (szerk.)

Magyar könyvszemle 97/1-2 (1981. nyár): 66-80. 69-70.

³¹⁴ Tamusné Molnár Viktória: „Debreceni peregrinusok a 16-19. században.” *Magiszter* 9/2. (2011.): 88-99. 3.

³¹⁵ Csomasz Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.) 52.

³¹⁶ Szerafinné Szabolcsi Ágnes: „A debreceni városi nyomda a felvilágosodás és a reformkor idején.” *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 7/4. (1998. április): 49-53. 50-51.

³¹⁷ Maróthi György, Varjas János: Szent Dávid zsolttárai, melyek a francia nóták szerint magyar versekbe foglaltattak Szenci Molnár Alber által, most pedig a harmóniás énekelést szeretőknak kedvükért négyes nótákkal [...] kiadattattak. (Debrecen: Margitai István, 1774.)

Az Isten anyaszentegyházabeli közönséges isteni tiszteletra rendeltetett énekeskönyv, melyben vannak himnuszok, zsolttárokból szerzetetett dicséretetek, ünnepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó régi istenes énekek. (Debrecen, Margitai István, 1778.)

³¹⁸ Csomasz Tóth Kálmán: i.m. 73.

³¹⁹ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás szerk. Dr. Ladányi Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.) 269.

³²⁰ Zoványi Jenő, 1977. 676-677.

³²¹ Csomasz Tóth Kálmán: i.m. 74.

rövidebb formában adták közre a szerkesztők. Az eredeti, és az 1780-ban megjelent előszó között a legszembeütőbb különbség a keltezés dátuma, amely a kiadások során 100 évet fiatalodott: az eredeti 1598-as dátum 1698-ra változott. Először az 1635-ös lőcsei énekeskönyvvel együtt megjelent halottas változtatott a dátumon, itt a szerkesztő az előszót újrakelte az aktuális évre. Nem ez az eltérés fiatalította meg a szöveget, az ugyanitt 1682-ben külön kiadott halottas visszatér az eredeti dátumra.³²² Ennek két magyarázata lehet: egyszerű sajtóhiba került a keltezésbe, vagy a szerkesztő szándékosan írta át saját korához közelebbire az időpontot.³²³ Így jelent meg az 1769-es, debreceni mintára készült nagyenyedi halottasban, és ezt a dátumot vitték tovább a tárgyalt kiadás szerkesztői is. Az előszó nyelvezetét finoman modernizálták az új kiadáshoz és tartalmi változásokat is eszközöltek. A katolikusokra vonatkozó elmarasztaló részeket kihagyták,³²⁴ mert a debreceni kiadványoknak is meg kellett felelni a Habsburg cenzúrahivatalnak, és a többnyire papok közül kikerült cenzoroknak.³²⁵

Az 1654-es váradi halottashoz hasonlóan³²⁶ kimaradt Újfalvi a repertoár bővítését ellenző mondata, hiszen kétszeresével bővítették az eredeti énekanyagot. Az előszó végéről elmaradt a hármastagolást bemutató rész, mert ezt a beosztást már nem követték, és ezzel együtt eltűnt Újfalvi jókívánsága is: „Légy egészségben jó énekes.”

Az előszón kívül a címlapon és verzóján található idézeteken is változtattak: a címlapról elhagyták a Zsidókhoz írt levélből való verset. A verzón eredetileg található Sírak fia könyvéből és Augustinustól származó mondatokat a 39. zsoltár két versére cserélték. Az énekek végéről lemaradt az intés, amelyben Újfalvi a halottassal együtt kiadott énekeskönyv anyagára utal. Erre az önállóan megjelent kötet esetében nem volt szükség, terjedelme megengedte, hogy a templomi használatra szánt énekek közül közöljék a temetésen is alkalmazhatókat (pl. válogatást a genfi zsoltároskönyvből).

A halottas 1780-as kiadásából eltűntek az énekeket három részre (A halott felvétele előtt, A halott kivitelekor és A sír felett) osztó fejezetcímek. Valószínű, hogy nem azért történt ez, mert elvileg problémásnak ítélték meg a csoportosítást, inkább a gyakorlat diktálta a döntést: ahogyan a korábban megjelent bővített kiadásoknál is látható, az új énekeket már

³²² H. Hubert Gabriella, 2004. 225.

³²³ H. Hubert Gabriella, 2004. 249—250.

³²⁴ Például: „Annak utána a pápistaság nevedekvén ebben is az ceremóniák nevedektenek.” – kimaradt. „Mert az pápistaságban deákul mondottak officium defunctorum, azaz zsoltárt.” Ehelyett: „Mert az előtt deákul énekelték a zsoltárokat[...].”

³²⁵ Mályuszné Császár Edit: „Ha a cenzor közbeszól...” *História*, Glatz Ferenc V/3. (1982. május-június) 9-10. 9.

³²⁶ H. Hubert Gabriella, 2004. 146.

nem a hármastagolás szerint szerkesztették a gyűjteményekben, egyszerűen a meglévők végéhez csatolták őket.

Az átvett énekek sorrendjét is tiszteletben tartották a gyűjtemény szerkesztői, csak néhány helyen változtattak az elrendezésen: az Az Úr Isten akaratából kezdetű ének 5 hellyel előbbre került. Az áthelyezés oka talán az új szomszédjával (Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk) való tartalmi rokonsággal magyarázható: mind a két ének az örök élet dicsőségéről szólva bátorítja az éneklőket. Az első Ézsaiás 64,3-at és a Jelenések 21,4-et verseli meg, erre válaszol az eredetileg haldokló kísérésére szánt ének. Az biztos, hogy nem a jobb tördelés érdekében helyezték át az éneket, hiszen az énekek folyamatosan szedve következnek, nem törekedtek arra, hogy az énekek legalább első, kottás versszaka egy oldalon legyen olvasható.

A következő változás az eredeti sorrendben a Ne emlékezzél antifóna után található: ide került be az Úr Isten, irgalmazz nekünk kezdetű 51. zsoltár parafrázis. Ez sem új ének, 1602-ben azért nem került be a temetési énekek közé, mert a halottassal egybekötött gyülekezeti énekeskönyvben már szerepelt. Ez a halottas végén olvasható intésből derül ki, amely felsorolja az énekeskönyv anyagából átvehető énekeket. Négy hellyel előrébb került a Jer, tegyük el a testeket kezdetű ének a Jer, temessük el a testet mellé. A két éneknek nem csak a szövegkezdetek hasonlóak, mindkettő Michael Weisse Nun lasst uns den Leib begraben énekének fordítása, de míg a Jer, temessük el szorosán követi a Weisse szövegét, a Jer, tegyük el szabadabb fordítás betoldott gondolatokkal. Az énekek nem itt kerülnek egymás mellé először, már a száz évvel korábbi halottasok is így közlik őket.

Az énekek tartalmát megfogalmazó feliratok nagyrészt megmaradtak, de megfigyelhető nem csak a modernebb nyelvezet használata, hanem a feliratok rövidülése is: így például a Hogy Isten örök haláltul oltalmazzon felirat Az örök halál ellen-re rövidül, az Antiphona pro remissionem peccatorum helyett Bűnbocsánatért szerepel, A feltámadásról, és ítélettel inttetünk életünknek megjobbítására helyett pedig Intetünk életünk megjobbítására került az ének felé. Bármennyire is hagyományőrző gyűjtemény az 1780-as halottas, a feliratok változásaiban egy helyen fényesen kivilágít a korszellem: a Penitencia tartásra való intést erőltetett rímes, moralizáló szöveg váltotta fel: Aki jól él, örök életet nyer. 5 helyen maradt el az eredeti felirat, egy helyen kapott bevezetést olyan ének, aminek eredetileg nem volt.

A korálok nagyrészt a ZMK és az UZMK révén kerültek be a halottas 1752-es kiadásába, és innen a tárgyalt gyűjteménybe, a genfi zsoltárok pedig Váradról érkeztek Debrecenbe; itt jelent meg Szenci Kertész Ábrahám nyomtatásában, esetleg szerkesztésében 1654-ben Újfalvi gyűjteményének első átdolgozott kiadása, amiben zsoltárválogatás is szerepelt.¹⁸

Bár a 18. század végén jelent meg a kottás halottas, az összes ének mindössze 3,5 %-a keletkezett, vagy jelent meg először magyarul ebben a században, a többi ének mind korábbi ennél, kettő már a 16. században, Újfalvi gyűjteménye előtt 5 évvel megjelent ezek közül. A halottas további kiadásai az újabb énekek irányába bővítették ezt a repertoárt: 1811-re 10 új tétellel gazdagodott a gyűjtemény, ezek mind korabeli szerzemények a Kollégiumi repertoárból vagy Losonczi a Dunamelléken használt gyűjteményéből.

Az 1780-as debreceni halottas még 5 kiadást ért meg: a sokáig elsőnek hitt kiadása 1791-ben jelent meg, öt évvel később, 1796-ban újra kinyomtatták, a századforduló után pedig még háromszor, 1804-ben, 1807-ben és 1811-ben jelent meg. A kiadások további bővítése az 1800 után megjelent kiadásokban figyelhető meg, 18-19. századi anyaggal. A halottas revíziójáról egy, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, a Konventi és zsinati iratok gyűjteményébe tartozó Énekügyi bizottság iratai között található jegyzet tanúskodik. Az ismeretlen kéztől származó írás az 1811-es kiadás énekeiről írja: A Halottas Könyvbe, az én csekély ítéletem szerint, nem annyira a dolgoknak jó előadására, mint a különböző nótákra nézve, ha némelyekből sok versek kihagyattatnának, némelyeknek pedig verseik, és hol egyik, hol másik soraik igazítottatnának, úgy ezek megmaradhatnának. Ezután 50 éneket sorol fel a halottas 95 éneke közül megtartásra, köztük a genfi zsoltárokkal és a legújabb énekekkel.

Újfalvi gyűjteményének bővített kiadásainak sorozata az 1819-ben megjelent Halott énekekkel zárult le végleg, ezzel a hagyományos, 16-17. századi anyag jelentős része is végleg kikerült a hivatalos gyűjteményekből. Ezt az anyagot a néphagyomány őrizte tovább saját képére alakítva, de kitartóan a 20. századig.

3. A halottas gyűjtemények fontosabb énekeinek leírása

A fejezet célja, hogy rövid himnológiai leírást adjon a magyarországi halottasok énekanyagának egyes darabjairól, tájékozódást adjon a szakirodalomban a további kutatáshoz. A válogatásban szerepel minden 16—17. századi halottas ének, és azok az 1700 után megjelent énekek, amelyek a 19—20. századi gyűjteményekben is megjelentek. Az énekek kezdősorai és a közölt idézetek modern átírásban szerepelnek a dolgozat írójának irodalomtudományi tájékozatlansága és a könnyeb olvashatóság miatt. A 16. századi énekek alapadatainak forrása az RPHA adatbázis³²⁷, annak a dolgozat írásakor aktuális 7.4. kiadása. Az énekek dallamait a fejezet nem tárgyalja részletesen, csak utal az azokat már a teljesség igényével feldolgozó munkákra.

TUDJUK, URAM ISTEN, HOGY MIND MEG KELL HALNUNK

RPHA 1389; RMDT I²⁰¹⁷ 141/I-II³²⁸;

Az ének nyomtatásban először a Váradai énekeskönyvben jelent meg *Tempore deductionis funeris* felirattal, az 1569-es debreceni énekeskönyvön kívül minden XVI. századi énekeskönyvben szerepel.³²⁹ Újfalvinál az igehely megnevezése (Ézs 64) is szerepel a feliratban: Az örök életnek dicsőségéről, bizonyos halál után. Az ének szerzője az akrosztikon szerint TSEH, akit a kutatás eddig még nem azonosított, a Régi Magyar Költők Tára nyolcadik kötete szerint szerint „Túlmerész feltételezés volna Kálmáncsehire gondolni[...]”³³⁰. Elképzelhető, hogy Fehérvári Tamás énekének (Tudjuk azt, hogy

³²⁷ Horváth Andor, H. Hubert Gabriella, Seláf Levente (szerk.): *Répertoire de la poésie hongroise ancienne. A régi magyar vers leírása a kezdetektől 1600-ig.* <https://f-book.com/rpha/v7/index.php> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.25.)

³²⁸ Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Ferenczi Ilona.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017.) A továbbiakban RMDT I²⁰¹⁷

³²⁹ Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára. Nyolcadik kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. Hetedik kötet. Közzé teszi Dézsi Lajos.* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930.) A továbbiakban RMKT8. 445.

³³⁰ RMKT8, 445.

fejenként meg kell halnunk) összegzéseként született ez a négyversszakos változat³³¹. Az ének keletkezési idejét a 1566-nál néhány évvel korábbra teszi a tény, hogy megvan a Fekete Csaba által a közelmúltban az 1560-as évek elejére datált Boroszlói kéziratban is.³³² Ugyanő, az ezt a temetési éneket is magába foglaló énekcsoporthoz erdélyi eredetűnek tartja.³³³ Az ének egyedi versformájával nótajelzés nélkül áll a halottasokban, a 18. századi lejegyzések egymással rokonítható dallamot adnak.³³⁴

MEGSZABADULTAM MÁR ÉN A TESTI HALÁLTÓL

RPHA 0870, RMDT I²⁰¹⁷, 24. V. és 133 I—III., SzDR³³⁵ I/18 c-g, k-o

1550-60 között keletkezett, ismeretlen szerző éneke. A keletkezés terminus postquemjét a váradi énekeskönyv felirata adja, mely szerint egy a (katolikus) püspök által máglyahalálra küldött (protestáns) pap halála ihlette azt.³³⁶ Az ének keletkezésének legkésőbbi időpontját első előfordulása, Huszár Gál énekeskönyvének megjelenése adja. Felirata Újfalvinál: A holt ember szól állapotja felől. Népszerűségét mutatja, hogy sok ének ad notam utalása mutat rá, a népi emlékezet is megőrizte, országszerte gyűjthető volt, a Hungaricana adatbázisa harminchat felvételét ismeri.³³⁷

³³¹ Pálfi József: „Major Huba Zsolt Újfalvija.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége*. (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.) 96.

³³² Fekete Csaba: *Nagy hálát adjunk az Atya Istennek*. *Confessio*, 2024/2 4. <http://confessio.reformatus.hu/v/nagy-halat-adjunk-az-atiya-istennek/#page4> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.06.14.)

³³³ Fekete Csaba: „Szertartási emlék a reformáció korából. A Boroszlói kézirat.” *Mediarium* XVII/1. (2023.): 27.

³³⁴ RMDT I²⁰¹⁷ 694.

³³⁵ Szendrei Janka, Dobszay László, Rajeczky Benjamin: *XVI-XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.)

³³⁶ RMDT I²⁰¹⁷ 556.

³³⁷

<https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNZWdzemFiYWYWR1bHRhbSBtXHUwMGUxcjI9> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.19.)

FEJENKÉNT MI ERRŐL EMLÉKEZZÜNK

RPHA 401, RMDT I²⁰¹⁷ 51, 53

Ismeretlen szerző verse, először a Gönczi György előszavával 1590-ben Debrecenben megjelent énekeskönyvben szerepel nyomtatásban. 1602-ben A halálról és az után való dicsőségről felirattal szerepel a halottasban. A harmadik és negyedik versszak Máté evangéliumát idézi (Mt 24,42, és 25,13), az utolsó két versszak pedig Te Deumot idézve ígéri a mennyei dicsőséget.

AZ ÖRÖK ÉLET MI LÉGYEN

RPHA 143, RMDT I²⁰¹⁷ 202—203

Bornemisza Péter énekeskönyvében jelent meg először nyomtatásban az ismeretlen szerzőjű ének. A szöveg az ének felirata szerint János evangéliumának 17. részét idézi, az ötödik versszaktól Pál első levelét a korinthusiakhoz (13,12).

Ó, TE MEGHALANDÓ EMBERI NEMZETSÉG

RPHA 1134, RMDT I²⁰¹⁷ 117, 208

Vigyázásra való intés felirattal szerepel az először 1582-ben megjelent ének Újfalvi halottasában, szerzőjét nem ismerjük. Az élet múlandóságával és nyomorúságaival figyelmeztet a halálra való helyes készületre.

EMBER, EMLÉKEZZÉL A SZOMORÚ HALÁLRA

RPHA 340, RMDT I²⁰¹⁷ 114-115., SzDR I/73 a—f.

Batizi András éneke, 1546 előtt keletkezhetett, mert azután nincsen Batizi életéről ismert, biztos adat.³³⁸ A halálra való emlékeztetés felirattal szerepel az 1602-es halottasban. Batizi a második versszakban a 90. zsoltárt idézi (Zsolt 90, 5-6), a harmadikban a Prédikátor könyvét (Préd 5, 14), a negyedik és ötödik versszakban saját bevallása szerint is az evangéliumot (Mk 13,33), végül a hatodik versszakban a Jn 11,25-tel vigasztal. Az egyedi versformájú szöveg az erdélyi és debreceni hagyományban két különálló dallammal élt.³³⁹

ILLIK NEKÜNK ERRŐL EMLÉKEZNÜNK

RPHA 572, RMDT I²⁰¹⁷ 51., SzDR I/44g, I/15a

A halálnak eredetéről és abból való kimenekedésről felirattal áll Újfalvi gyűjteményében az ismeretlen szerzőjű, 1590-re már elkészült ének. A bűnbeesés leírásával indít (1Móz 3), majd annak következménye után – három halál: testi, lelki, örök – a megoldást, Krisztus váltságművét mutatja fel.

AZ ÚR ISTENNEK JÓ AKARATÁBÓL

RPHA 153, RMDT I²⁰¹⁷ 229

Legkésőbb 1600-ban már készen volt a felirat szerint N. K. T. monogramú, de a kutatás számára még ismeretlen szerző éneke. A halálra készülő először az Istenhez, majd az itt maradókhoz szól az örök élet bizonyosságáról. Csomasz Tóth Kálmán szerint a versforma külföldi mintára utalhat.³⁴⁰

³³⁸ Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára. Második kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. 1527—1546. XVI. századbeli költők művei. Első kötet. 1527—1546.* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1880.) A továbbiakban RMKT2, 413.

³³⁹ RMDT I²⁰¹⁷ 664.

³⁴⁰ RMDT I²⁰¹⁷ 789.

EMLÉKEZZÜNK MI, KERESZTYÉN NÉPEK

RPHA 374, RMDT I²⁰¹⁷ 82, 51, SzDR I/46h

A halott kivitelekor mondandó énekek csoportját indítja az Emlékezzünk, mi keresztyén népek kezdetű ének. Szerzőjét nem ismerjük, de már Huszár Gál énekeskönyvében is a temetési énekek közt szerepelt. Az ének felirata: A feltámadásról, és ítélettel inttetünk életünk megjobbítására, elárulja a szöveget ihlető igehelyet (1Kor 15, 20—26) is.

ADJ ÜDVÖSSÉGES KIMÚLÁST

RPHA 59, RMDT I²⁰¹⁷ 118; SzDR I/208d

A versfők szerint (ANDREAS DESI) a Debrecenben Radán Balázs prédikátor mellett iskolamesterként működő³⁴¹ Dézsi András éneke, már Huszár Gál első gyűjteményében is szerepelt. Csomasz Tóth Kálmán az RMDT első kötetében 1550 előttre datálja az éneket³⁴², valószínűleg azért, mert ez az utolsó dátum, amelyet Dézsi András életéből ismerünk.³⁴³ Újfalvi halottasának 1602-es kiadásában ennél az éneknél is jól, minden versszak fölött látszanak utólagosan beírt, az ének melizmáira emlékeztető neumák, annak ellenére, hogy nótajelzése szerint, a Jer, temessük el a testet jól ismert dallamára énekelhető. A megoldást Huszár Gál énekeskönyve adja meg, ahol az ének nótajelzése a Conditor alme siderum adventi himnusz, ennek magyarországi dallamváltozata³⁴⁴ éppen ott alkalmaz melizmákat, ahol az 1602-es kiadás fennmaradt példányának használója segédletként a szöveg fölé írta. Kurzív esztergomi notációt használt, de nagyon pontatlanul: ha valóban a Conditor alme siderum dallamát szerette volna jelezni (és a lábjegyzetben említett munkák nem ismernek

³⁴¹ Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára. Ötödik kötet. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály. 154?—1560.* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadó-hivatala, 1886.) A továbbiakban RMKT5. 145.

³⁴² RMDT1²⁰¹⁷ 345.

³⁴³ RMKT5, 274.

³⁴⁴ Szoliva Gábor: *A középkori zágrábi zsolozsma himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében.* PhD disszertáció. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2020. (Doktori értekezés). 303. illetve <http://melodiarium.zti.hu/cantus-officii/hymni/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.06.23.) Az esztergomi kurzív notáció példáit lásd: *Gilányi Gabriella adatbázisa.* <https://neuma.zti.hu/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.06.23.)

más magyarországi himnusz dallamot, amelyben ezekre a szótagokra több hang esik), csupán azt sikerült megmutatnia, hogy melyik szótag fölött hány hang éneklendő. Az első versszak elejét leszámítva mind a pes, mind a clivis helyén hetes alakú clivis szerepel, a második sorban a szükséges climacus helyett először scandicuszt párosít clivisszel, majd peszekből, cliviszekből, punctumokból és torculuszokból próbál egyre bizarrabb összetételeket formálni, a doxológiára pedig egészen fel is adja. Feltehető, hogy a bejegyzés írója gyerekkorában még az iskolai oktatás keretein belül valamelyest elsajátíthatta a kurzív esztergomi notációt, és felnőtt korában rendszeres gyakorlat híján ennyit tudott felidézni belőle. Nem egyedülálló jelenség az adventi himnusz dallam temetési énekkel való társítása³⁴⁵, Michael Weisse énekeskönyve is használta ebben a funkcióban a himnuszt,³⁴⁶ de más szöveggel.

AZ ISTENNEK JÓVOLTÁRÓL

RPHA 139, RMDT I²⁰¹⁷ 118, 83

Ismeretlen szerző éneke, már szerepelt Huszár Gál énekeskönyvének hat temetési éneke között is. Felirata elárulja az alapul vett igehelyet: Ézsaiásnak 26. részének utolsó három verséből³⁴⁷: hogy az Istennek az megholtakra nagy gondja vagyon. A források egy része ezt az éneket is a Conditor alme siderum dallamára énekelte, Újfalvi a Jer, temessük el a testet nótajelzést szerepelteti felette.³⁴⁸

³⁴⁵ Török Ágnes: „German Pattern Melodies of the 16th-century Protestant Hungarian Hymns.” In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*. 59/1. 2014. június, 26.

³⁴⁶ Weisse, Michael: *Ein neu Gesangbüchlein*. Jungbunzlau: Georg Wylmschwerer, (1531.) M I r.

³⁴⁷ Ézs 26, 19-21.

³⁴⁸ RMDT I²⁰¹⁷ 667.

TUDJUK AZT, HOGY FEJENKÉNT MEG KELL HALNUNK

RPHA 1388, RMDT I²⁰¹⁷ 21. III, 135.

THOMAS ALBENSIS, azaz Fehérvári Tamás neve olvasható az ének versfőiben, az ének először Újfalvi gyűjteményében jelent meg, nótajelzése: Emlékezzünk, mi, keresztyén népek. Az ének szövege útmutatás a jó halálhoz vezető életre, az utolsó két versszak ehhez Krisztus segítségét kéri.

JER, TEMESSÜK EL A TESTET

RPHA 659, RMDT I²⁰¹⁷ 118, 83, Zahn 352, SzDR I/80a, D 366³⁴⁹

Prágai Lukács (Lukáš Pražský/ Lukas von Prag) Rozžehnejmež se s tím tělem kezdetű, eredetileg négyversszakos temetési éneke nemzetközi viszonylatban is nagy népszerűsége tett szert Michael Weisse német nyelvű átdolgozásának köszönhetően.³⁵⁰ Weisse énekeskönyvében³⁵¹ a sír felett éneklendő énekként jelent meg hét versszakkal, innen került át Luther Joseph Klugnál 1542-ben megjelent temetési énekeskönyvébe³⁵², ahol Luther neve alatt szerepelt. Luther munkája az itt megjelent szövegben néhány kisebb változásban érhető tetten: néhány helyen csak a prozódiaát javította, így a második versszak harmadik sorában und von Erden helyett und von der Erd szerepel, ugyanígy a harmadik versszak elején Seine Seel helyett Sein Seele áll. Néhány helyen tartalmi változtatást eszközölt: a harmadik versszak második sorában a seiner Gnad helyett a mélyebb tartalmú lauter Gnad szerepel Luthernél, ugyanígy a versszak utolsó sorában Durch seinen bund geseget hat helyett Durch seinen Sohn erlöset hat áll. Luther Krisztushoz könyörgő záróversszakkal egészítette ki Weisse énekét, amely tartalmában gazdagítja azt, de megtöri az eredeti keretes szerkezetet (Nun lasst uns den Leib begraben – Nu lassen wir ihn hie schlafen.)

³⁴⁹ Dobszay László: *A magyar népének I.* (Budapest, MTA-TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja és a Magyar Egyházzenei Társaság, 2006.)

³⁵⁰ Kouba, Jan: „Německé vlivy v české písni 16. století.” In: *Miscellanea musicologica* 27–28. (Prague: Universita Karlova, 1975.) 125.

³⁵¹ Weisse, Michael, 1531, M V r

³⁵² Luther, Martin: *Christliche Geseng Lateinisch und Deutsch zum Begrebnis.* (Wittemberg: Joseph Klug, 1542.)

MICHAEL WEISSE, 1531

Beym grabe

Nu last uns den Leib begraben
bey dem wir keinn Zweifel haben
er werd am **letztenn** Tag aufstehn
un **unverrücklich** erfür gehn

Erd ist er unnd von der Erden
wirt auch zu Erd wider werden
unnd von **Erden** wider aufstehn
wenn Gotes Posawn wirt angehn.

Seine Seel lebt ewig inn Got
der sie alhie aus **seiner** gnad
von aller Sünd und Missetat
durch seinen **Bund gefeget** hat.

Sein **Arbeit** trübsal und elend
ist kommen zu eim **guten** Ennd
er hat getragenn **Christi** joch
ist gestorben und **lebet noch**.

Die Sele lebt on alle Klag
Der Leib schlefft bis ann **letzten Tag**
an welchem ihn Got verkleren
und **der Freuden** wirt geweren.

Hie ist er inn angst gewesenn
dort aber wirt er genesen
inn **ewiger** Freud und Wonne

MARTIN LUTHER, 1542

Ein Lied zum Begrebnis.
D. Martini Luther.

Nu last uns den Leib begraben,
Daran gar kein Zweifel haben,
Er werd am **jüngsten** Tag auff stehen
Und **unverweslich** herfur gehen.

Erd ist er und von der Erden
Wird auch zu Erd wider werden,
Und von **der Erd** wider auffstehn
Wenn Gottes Posaun wird angehen.

Sein Seele lebt ewig in Gott
Der sie alhie aus **lauter** gnad
Von aller Sünd und Missethat
Durch seinen **Son erlöset** hat.

Sein **armut** trübsal und elend
Ist komen zu einem **seligen** end
Er hat getragen **Christus** ioch
Ist gstarben und **lebet doch noch**.

Die Seele lebt an alle Klag,
Der Leib schlefft bis an **Jüngstentag**
An welchem Gott in verkleren
Und **ewiger freud** wird geweren.

Die ist er in angst gewesen
Dort aber wird er genesen
In **herrlicher** Freude und Fonne

leuchten wie die **schöne** Sonne.

Leuchten als die **helle** Sonne.

Nu lassen wir ihn hie schlaffenn

Nu lassen wir in hie schaffen

unnd gehn alsampt unser Strassen

Und gehn alsampt unser Strassen

schicken uns auch mit allem Fleiß

Schicken uns auch mit allem Vleis

denn der Todt komptt uns gleicher weiß. Denn der Tod komptt uns gleicher weis.

Dashelff uns Christus unser troft

Der uns durch sein blut hat erlost

Vons Teuffels gwalt und ewiger Pein

Im sey lob preis und her allein.

AMEN.

A magyar fordítás készítőjét nem ismerjük, a két változat közül Luther átdolgozását használta, sőt, felbuzdulva a reformátor példáján még doxológiával is megtoldotta az éneket. A hetedik versszak (Jer, hagyjuk itt őt aludni) önállósult a népi gyakorlatban a „halott lábánál” mondandó énekként³⁵³. Mai napig használt, ad notamként is népszerű dallama talán Johannes Stahl szerzeménye lehet.³⁵⁴ Újfalvi gyűjteményében A halottak csendességnek, és föltámadásnak reménysége alatt temettetnek el felirattal szerepel az ének, és saját dallamán (Szokott nóta) kívül az Adj üdvösséges kimúlást és az Istenünkhöz fohászkodván kezdetű énekek állnak a nótajelzésben. A korál dallama gyakran előfordul 4x8-as versformájú temetési énekek dallamaként váltakozva a Conditor alme siderum adventi himnusz dallamával.³⁵⁵ Ugyanebbe a nótajelzés családba tartoznak még az Adj üdvösséges kimúlást és az Istenünkhöz fohászkodván kezdetű énekek.³⁵⁶

³⁵³ Rennerné Várhídi Klára: „Népzeneinkben is hangzó XVI. századi nyolcas verseint.” In: *Zenetudományi dolgozatok*. (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1982.)

³⁵⁴ Fekete Anikó: *Luther-kortársak énekei az 1982-es Evangélikus énekeskönyvben*. DLA disszertáció. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2015. (Doktori értekezés.) 129.

³⁵⁵ RMDT I²⁰¹⁷ 667.

³⁵⁶ RMDT I²⁰¹⁷ 628—629.

EMLÉKEZZÉL, ÉLŐ EMBER

RPHA 360, RMDT1²⁰¹⁷ 209

Ismeretlen szerző éneke, először az 1586 körül Debrecenben megjelent énekeskönyv adja nyomtatásban. Ötödik versszakában a bolond gazdag történetével (Lk 12, 16—21) figyelmeztet a halál váratlanságára, a gazdag és Lázár példájával (Lk16, 19-31) figyelmeztet az életben elkövetett cselekedetek halál utáni következményére a hatodik versszakban, a kilencedik-tizedik versszakban pedig Jóbot idézve (Jób14, 1-2) mutat rá az élet múlandóságára. Alszeghy³⁵⁷ felveti, hogy tartalmában rokon a Komm, Sterblicher, betrachte mich kezdetű énekével, ám az időbeli eltérés kizárja, hogy Gottfried Wilhelm Sacer (1635—1699)³⁵⁸ éneke mintául szolgálhatott volna a magyar temetési énekhez.

IAM MOESTA QUIESCE QUERELA

RMDT I²⁰¹⁷ 32, 205

Az ének Aurelius Prudentius Clemens költeménye, a Liber Cathemerinon tizedik himnusza. A kötet első fele hat napszaki himnuszt tartalmaz, a második hat ének pedig különböző élethelyzetekhez köthető, egyes kutatók az egyházi év ünnepi időszakaihoz kötik ezt a sorozatot.³⁵⁹ A Cathemerinon majd minden költeménye, ugyan válogatott versszakokkal és sorokkal, de bekerült a középkori frank-római liturgiába, csak a nyolcadik, tizedik és tizenegyedik képez ez alól kivételt.³⁶⁰ Az itt szóban forgó tizedik himnusz (Deus igne fons animarum) válogatott verseit a mozarab rítus fogadta magába³⁶¹ püspökök temetési szertartási énekeként.³⁶² A 16. század humanista oktatása is magáévá tette Prudentius

³⁵⁷ Alszeghy Zsolt: „A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei.” In: *Irodalomtörténeti közlemények* 23/1. (1916.) 10.

³⁵⁸ *Oxford Reference*. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100435720> megtekintve 2024.08.12.

³⁵⁹ Richardson, Nicholas: *Prudentius' Hymns for Hours and seasons. Liber Cathemerinon*. (London: Routledge, 2017.) 5.

³⁶⁰ Déri Balázs: *A részek és az egész. Prudentius Cathemerinon című himnuszciklusának szerkezete*. [= Apollo könyvtár 22.] (Budapest: Argumentum Kiadó, 2001.)

³⁶¹ Richardson, Nicholas 2017. 152.

³⁶² *Cantus Index adatbázis*. <https://cantusindex.org/id/a06782> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.06.19.)

változatos versformákban írott himnuszait, Luther pedig kifejezetten javallotta iskolai használatukat.³⁶³ Csomasz Tóth Kálmán szerint Újfalvi a temetéseken a diákok által bevett gyakorlat szerint énekelt latin nyelvű tételeket részben az iskolai énekeskönyv anyagának kiegészítéséül vette fel halottas gyűjteményébe.³⁶⁴ Nem csak latinul, oktatási céllal kerültek protestáns használatban, hanem népnyelvű fordításban is, így németül *Hört auf mit Trauern und Klagen* kezdettel volt ismeretes³⁶⁵, magyar nyelvű fordítása pedig az adattár következő tétele. A felsorolt protestáns használatú változatok válogatást adnak az eredeti versszakokból annak sorrendjét is felborítva a következőképpen: 30; 14; 9—11; 31—35.

HAGYJÁTOK EL, HŰ KERESZTYÉNEK

RPHA 473, RMDT I²⁰¹⁷ 205. I—III., D 351

Ismeretlen szerző a fenti himnusz alapján készült parafrázisa, először Bornemisza Péter énekeskönyvében jelent meg nyomtatásban. Az első versszak megfeleltethető az eredeti első versszakkal, a második a hatodikkal, a harmadik-ötödik a hetedik-kilencedikkel. Az ének felirata szerint – Atyák és anyák vigasztaltatnak gyermeküknek föltámadásával – gyermek temetésére készült.

HALANDÓ EMBEREK, KIK MOST JELEN VAGYTOK

RPHA 480, RMDT I²⁰¹⁷ 158, 208

Penitenciára való intés felirattal szerepel Újfalvi gyűjteményében ez az ének. Szerzőjét nem ismerjük, legkésőbb 1582-ben készen volt, mert Bornemisza Péter énekeskönyvében már szerepel. A haláleset nyomán inti az egybegyűlteket az időben való megtérése, de nem csak a halál hirtelenségével érvel, hanem Márk evangéliumát idézve (Mk 13,13) az üdvösség

³⁶³ Déri Balázs 2001.18.

³⁶⁴ Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.) 156.

³⁶⁵ Richardson, Nicolas 2017. 152.

biztosította halál utáni boldogságra mutat. Az ének azonos kezdettel, de ismeretlen szerző által négysorossá alakított és kibővített változatban szerepel a Mihál Farkas-kódexben.³⁶⁶

JER, TEGYÜK EL A TESTEKET

RPHA 658, RMDT I²⁰¹⁷ 83

Az ének először a feltehetőleg 1586-ban, Debrecenben megjelent énekeskönyvben szerepel. Nem tudjuk ki írta, de minden bizonnyal ihlető forrása volt a nótajelzésként szereplő, Jer, temessük el a testet kezdetű ének. A hatodik versszak Pál apostolt idézi: Halál! Hol a te fullánkod? Pokol! Hol a te diadalmad? (1Kor 15,55). Az ének felirata: A halottak a csendességnek és feltámadásnak reménysége alatt temettetnek el.

EMLÉKEZZÜNK AZ UTOLSÓ NAPRÓL

RPHA 371, RMDT I²⁰¹⁷ 210

Az ének szerzője ismeretlen, először a Gönczi György előszavával ellátott, s nevével fémjelzett debreceni énekeskönyvben jelent meg. Újfalvi gyűjteményének 1606-os kiadásában a második és harmadik versszak összecsúsztatva, a harmadik versszak hiányosan szerepel: Istennek te csuda, drága edénye vagy [azért téged] világban ő nem hagy. Az ének felirata: a halállal föltámadással és ítélettel inttetünk életünknek megjobbítására.

JÉZUS KRISZTUS ISTENNEK SZENT FIA

RPHA 666, RMDT I²⁰¹⁷ 213; SzDR I/208j

Paul Eber gyermekei számára írta 1560-ban Herr Jesu Christ, wahr Mensch und Gott kezdetű énekét, nyomtatásban először 1562-ben jelent meg egyleveles nyomtatványként

³⁶⁶ RMKT XVII/15b 530.

Wittenbergben.³⁶⁷ Eber úgy írta meg énekét, hogy azt kétféleképpen is versszakokra lehessen tagolni, négysoronként vagy hatsoronként.³⁶⁸ Az ének ismeretlen magyar nyelvre fordítója, az előbbi, négysoros formát használta, nyomtatásban 1590-ben jelent meg először. Felirata: könyörgés, hogy a Krisztus halálunk óráján ne hagyjon. Az ének első két sora nem csak tíz, hanem kilencszótagos változatban is használatban volt.³⁶⁹

EMBER, EMLÉKEZZÉL UTOLSÓ NAPODRÓL

RPHA 341, RMDT I²⁰¹⁷ 204.

Ismeretlen szerző munkája, Bornemisza Péter énekeskönyvében jelent meg először, aki nem csak temetési énekként, hanem Szentháromság utáni tizenhatodik vasárnapra is adja az éneket. Széleskörű elterjedtségét a népi gyűjtések is mutatják: Nógrád, Nyitra és Vas megyében valamint Bukovinában is énekelték.³⁷⁰ Az ének harmadik versszaka a 144. zoltárt idézi (Zsolt 144,4), a negyedik versszak a kilencvenediket (Zsolt 90,5-6), az ötödik Jób könyvét (Jób 14,6). A hatodik versszak Jézus, Sírák fiának könyvét idézi (Sír 18,8). A másodkánonbeli könyvek használata nem mond ellent az ének protestáns környezetben való keletkezésének és használatának.³⁷¹ Bár jelezve, hogy görögből fordítottak, vagy az Ószövetség végére csoportosítva, de még jóideig szerepeltek a protestáns fordításokban, így az éneknél jóval későbbi Hanaui Bibliában is.³⁷² Az ének szerzője Jézus, Sírák fiának könyvét ismerhette Tövisi Mátyás és Eszéki Szigeti Imre fordításában, ahol így szerepel az énekből idézett szakasz: „És olyan, mint egy csepp víz a tenger vizéhez képest, és mint egy kicsiny magocska a tenger partján való fövényhöz képest; ekképpen vannak az embernek

³⁶⁷ Ameln, Konrad: „Herr Jesu Christ war Mensch und Gott.” In: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*. (1962/7.) 113.

³⁶⁸ Ameln, Konrad, 1962, 114.

³⁶⁹ RMDT I²⁰¹⁷ 770.

³⁷⁰ ZTI Népzenei Gyűjtemény a Hungaricana közgyűjteményi portálon. <https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJFbWJlciwgZW1iZXI6IGVtbFxiMjM0IOWtlenpcdTAWZTlsIHV0b2xzXHUwMGYzIG5hcG9kclxiMjM0M2wifQ> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.12.) illetve a *Publikált népzenei felvételek internetes adatbázisában* <http://db.zti.hu/24ora/dalok.asp> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.12.)

³⁷¹ Vö. Sápy Szilvia: *A halotti búcsúztató eredete, történeti rétegei*. PhD disszertáció. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2013. (Doktori értekezés.) 75.

³⁷² Károlyi Gáspár: *Szent Biblia azaz: Istennek Ó es Új Testamentomának próféták es apostolok által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott [...] Károli Gáspár előljáróbeszédével; ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert*. (Hanau: Johannes Halbey, 1608.)

esztendei az örökkévaló időhöz képest.”³⁷³ Így szerepel az énekben: Mely kicsiny a csöpp víz, / olyan a mi napunk, / és mely kicsiny az mák, / olyan mi életünk. A hetedik, nyolcadik és kilencedik versszak is másodkánonbeli könyvet idéz: a hetedik a Bölcsesség könyve ötödik és második részét (Bölcs 5, 14 és Bölcs 2, 4),³⁷⁴ a nyolcadik az ötödik részt (Bölcs 5, 10—13.) a kilencedik pedig a tizenegyediket (Bölcs 11, 22). A tizedik versszak Jakab levelét idézi: „[...] mert micsoda a ti életetek? Bizony pára az, amely rövid ideig látszik, azután pedig eltűnik.”³⁷⁵ (Jak 4,14). A tizenkettedik versszak a Zsidókhöz írt levelet parafrázeálja (Zsid 13,14), a tizennyolcadik és tizenkilencedik Máté evangéliumát (Mt 25, 13; 25, 31), végül doxológia zárja az éneket.

ISTEN HÍVEI, AKIK VAGYTOK

RPHA 597, RMDT I²⁰¹⁷ 205. I—III.

Az ének szerzője nem hagyta névjegyét a versfőkben, helyette IESUS VITA olvasható az akrosztikonban. Az először 1582-ben megjelent ének Újfalvi gyűjteményében tartalmát összefoglaló felirattal jelent meg: Mivelhogy a hív ember az halál által öröme megyen, nem kell kimúlásán keseregni.

MEGÉRTSÉTEK, KERESZTYÉNEK

RPHA 861, RMDT I²⁰¹⁷ 118. I; 83. II—III.

A vers akrosztikonja, MICHMEL TUBAA, szerint Tuba Mihály írta ezt a temetési éneket. Életéről keveset tudunk: Bornemisza Péter közvetlen elődje volt a semptei

³⁷³ Tövisi Mátyás, Eszéki Szigeti Imre, Gyulai István: *A Jézus Sirah könyve magyar nyelven*. (Kolozsvár: Heltai Gáspár, Hoffgreff György, 1551.) E 6r

³⁷⁴ Vö. Sápy Szilvia, 2013. 75.

³⁷⁵ *Revideált Károli fordítás* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/JAS/4> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.14.)

prédikátorságban,³⁷⁶ 1578-ban már nem élt.³⁷⁷ Éneke Szilády Áron szerint legkésőbb 1572-ben már készen volt.³⁷⁸

Újfalvinál a következő felirat alatt jelent meg: Rövid életnek halála után dicsőségre támadunk.

SERKENJ FEL MÁR, EMBER, BÚNEIDBŐL

RPHA 1227, RMDT I²⁰¹⁷ 51., SzDR I/45b, I/46g

Az ének ismeretlen szerzője, Ezékiel könyvének 37. fejezetét parafrázálva, az Isten parancsára prófétáló Ezékiel szavára megelevenedő száraz csontok történetével vigasztalja a gyászolókat és bátorít a halál ellen. Elterjedtségét mutatja előfordulása egy 18. századi vegyes tematikájú kéziratban egy több versből összeállított sorozat részeként.³⁷⁹ A népi emlékezet is igazolja népszerűségét, széles körben ismert, nagy területen gyűjthető halottas ének volt.³⁸⁰

KERESZTYÉNEK, KIK KRISZTUSBAN BÍZTOK

RPHA 730, RMDT I²⁰¹⁷ 51, 142.

Az ének szerzőjét nem azonosította még a kutatás, 1600 körül már készen volt, első nyomtatott forrása Újfalvi gyűjteménye. Szövege Krisztus második eljövételére nézve int a tiszta életre a jó halálra való készülétként.

³⁷⁶ Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára. Hetedik kötet. XVI. századbeli költők művei. Hatodik kötet. 1560–1566.* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadó-hivatala, 1883.) A továbbiakban RMKT7. 389.

³⁷⁷ RMKT7, 390.o.

³⁷⁸ RMKT7, 390.o.

³⁷⁹ S. Sárádi Margit: „Még néhány mulató- és egyéb nóta.” In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára = Voigt Vilmos (szerk.) Artes populares 26.* (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005.) 57—58.

³⁸⁰ *Verőce, Szilágy, Szerém, Nyitra megye, Bukovina ld.:* <https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJzZXJrZW5qIGZlbCBtXHUwMGUxciBlbWJlciJ9> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.07.16.)

EMLÉKEZZÜNK A MI ÉLETÜNKBEN

RPHA 370, RMDT I²⁰¹⁷ 51.

Csanádi Imre 1600 előtt írt éneke, könnyen javítható akrosztikonja: EMEIICI CSENADI. Az ének szerzője azonos lehet azzal a Csanádi Imrével, aki Bod Péter szerint Alesius Dénes püspöksége idején Endrődi lelkész volt és 1561-ben aláírta a püspök Krisztus az úrvacsorában való valóságos jelenlétéről szóló,³⁸¹ 1560-ban Elleboron ad purgandum infamiam sacramentarium Clausenbursium címmel írt, kéziratban maradt traktátusát.³⁸² Jacobus Paleologus hagyatékában fennmaradt Csanádi Imre, ekkor kalotaszentkirályi unitárius lelkész levelezése Paleologusszal, Giorgio Blandratával, és Báthory Istvánnal, akitől a levelek tanúsága szerint Gyaluban természetbeni segínyt is kapott.³⁸³ Énekében a Krisztusba vetett bizalmat ajánlja a jó halálra készülő élet alapjául.

KRISZTUSNAK HŰ KERESZTYÉNI

RPHA 815, RMDT I²⁰¹⁷ 238.

Az 1590-es debreceni énekeskönyvben jelent meg először az ének, szerzőjét nem ismerjük. Az ének második és harmadik versszaka Rómaiakhoz írt levélből idézi Ádám és Krisztus párhuzamát (Róm 5, 12—21.), a negyedik a Thesszalonikaiakhoz írt első levelet (1Thessz 4, 13). A hetedik versszak Jézus figyelmeztetését idézi Márk evangéliumából (Mk 13, 33): „Figyeljete, vigyázzatok és imádkozzatek, mert nem tudjátok, mikor jő el az az idő.”³⁸⁴

SOK NYOMORÚSÁGGAL ÉLETE EMBERNEK

³⁸¹ Bod Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Szerk.: Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff és Szalay Károly. (Leiden: Brill, 1888.) 307.

³⁸² Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor.* (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztója. 1977.) 18.

³⁸³ Fraknói Vilmos: „Jacobus Paleologus. Eine Studie von Karl Landsteiner. Könyvismertetés.” In: Thaly Kálmán (szerk.): *Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. VIII/1.* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1874. január) 45; 49—50.

³⁸⁴ *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/MRK/13> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.07.19.)

RPHA 1265, RMDT I²⁰¹⁷ 204, 208, RMDT II 290. I—II.

Az ének akrosztikonja (SIDERIUS IANOS IRTA HD) szerint a katekizmusáról híres Siderius János éneke,³⁸⁵ Újfalvi gyűjteményében jelent meg először nyomtatásban, de az 1602-es kiadás hiánya miatt csak feltételezhető, hogy már abban is szerepelt.³⁸⁶ A hetedik versszakban a temetéseken gyakran használatos 90. zsoltár ötödik-hatodik versét idézi, a nyolcadikban a 144. zsoltárt (Zsolt 144, 4), a tizennegyedikről pedig Jézus figyelmeztető példáját, amelyben a halált a váratlanul érkező rablóhoz hasonlítja (Mt 24, 43). Miskolci Puah Pál is idézi az éneket *Halotti elmélkedések* címmel megjelent temetési prédikációgyűjteményében.³⁸⁷

JÉZUS KRISZTUS, ÚR ISTENNEK FIA

RPHA 676

Szintén Újfalvi halottasában nyomtatták ki először Siderius János másik temetési énekét, nevét (IOANNES SJDERIUS) ezúttal is a versfők rejtik. Az ének Krisztushoz fohászkodik állhatatosságért az életben és segítségért a halál idején. Az utolsó versszakok nagyon szemléletesen írják le a meghalás fizikai folyamatát: Inak mikoron megnyúlnak, / ízek, erek megszakadoznak, / állunk kapcsai ropognak, / és fogaink csikorognak. / Vérünk bennünk megaluszik, / érzékenység messze távozik, / a lélek igen búskodik, / ördög ellen tusakodik. / Siess azért segítségre, / fájdalomknak könnyebbségére, / lelkünket örök életre / Szent Atyádnak vigyed. Amen.

³⁸⁵ Zoványi, 1977, 542—543.

³⁸⁶ RMDT I²⁰¹⁷ 763.

³⁸⁷ Miskolczi Puah Pál: *Halotti elmélkedések az nemes nemzetes és vitézlő Pongrácz Nagy Miháli László, Uramnak Istenben elnyugodott kedveseinek jó emlékezetükre; és minden halandó embereknek tanulságukra megírattattak.* (Lőcse: Brewer Lőrinc, 1634.) F2v. A kötetben lévő további versrészletekről lásd *RMKT XVII/9.* 612—613.

SZENT PÁL APOSTOLNAK ÍRÁSA

RPHA 1320, RMDT I²⁰¹⁷ 205. I—III.

A Korinthusiakhoz írt második levél negyedik és ötödik fejezetét verseli meg az ének felirata szerint. A bevezető versszak után a második versszak a negyedik fejezet 16. versével kezdi a parafrázist, három versszakon keresztül folytatja a fejezet végéig. Az ötödik versszakban vált az ötödik fejezetre és annak tízedik verséig követi azt rendkívül pontosan. Az ének először Újfalvi halottasában jelent meg, szerzőjét nem ismerjük.

CLEMENS MIHI IEHOVA SIS

(Zahn 5851—5852)

Az ének Wolfgang Ammon *New Gesangbuch teutsch und lateinisch, darinn die fürnembste Psalmen und Gesänge der Kirchen Augsp. Confession*³⁸⁸ címmel megjelent iskolai énekeskönyve második könyvének 11. ódája, *Alia compositio brevior*³⁸⁹ felirat alatt jelent meg. Az ének Erhard Hegenwald *Erbarm dich mein, o, Herre Gott*, az 51. zsoltárból készült parafrázisának fordítása. A Lócsei gyűjtemény szerkesztője *Exemplum verae poenitentiae et conversionis ad Deum* címmel látta el az éneket.

ÚR ISTEN, IRGALMAZZ NEKEM, A TE IRGALMASSÁGOD SZERINT

RPHA-1436, RMDT1²⁰¹⁷ 93, Zahn 5851—5852.

Ismeretlen fordító munkájaként 1560-ban,³⁹⁰ Huszár Gál énekeskönyvében jelent meg először Erhart Hegenwald éneke³⁹¹. Az 51. zsoltár parafrázisa *Erbarm dich mein, o Herre*

³⁸⁸ Wolfgang Ammon: *Neuw Gesangbuch teutsch und lateinisch, darinn die fürnembste Psalmen und Gesänge der Kirchen Augsp. Confession*. (Frankfurt am Main: Christian Egenolff, 1581.)

³⁸⁹ Wolfgang Ammon, 1581. 97v—98r

³⁹⁰ RPHA adatbázis

³⁹¹ Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.) 267.

Gott kezdettel már az Erfurter Enchiridionban³⁹² is szerepel. A magyar változat akrosztikonja VENEÁ, pontos jelentése még nem megfejtett.³⁹³ Újfalvi Imre is ismerte, Iskolai énekeskönyvébe fel is vette.³⁹⁴

MIDŐN ELJÖN ÉN ÓRÁM, HOGY MEG KELLETIK HALNOM

RMKT XVII/17, 210 RMDT II 639, Zahn 4482a, D 386

Az ének Nicolaus Herman Wenn mein Stündlein vorhanden ist kezdetű énekének fordítása, ismeretlen szerző munkája. A lőcsei énekeskönyvek rövid idő alatt három fordítását is adják: 1629, Mikor közelget végórám, 1632, Eljövén már az én órám, 1635, Midőn eljön én órám.³⁹⁵ Harmadik, a külön címlappal megjelent halottasban szereplő változata különbözik leginkább a német eredetitől versformájában,³⁹⁶ a hét soros forma nyolcszótagossá bővül, a 8-7-8-7-8-8-7-es szótagszám helyett 14 szótagos sorokkal. Az első versszak első sorából hiányzó szótagot az 1654-es lőcsei kiadás már javítja (Midőn eljön én órám – Midőn eljön az én órám) A szöveg mindemellett pontos fordítás, a négy versszak megfelel a szöveg első német kiadásában megjelenteknek.³⁹⁷ Nótajelzése nincsen, a korál saját dallamai közül egyik sem illeszkedik pontosan a 8x14-es versszakokhoz, az RMKT XVII. század 17. kötete az 1780-as debreceni halottasban az énekhez társított dallamot adja.³⁹⁸

³⁹² *Enchiridion Oder eyn Handbüchlein, eynem yetzlichen Christen fast nutzlich bey sich zu haben, zur stetter vnnnd trachtung geystlicher gesenge vnd Psalmen : Rechtschaffen vnnnd kunstlich vertheuscht.* (Erfurt: Johannes Loersfeld, Matthes Maler, 1524.)

³⁹³ RPHA adatbázis

³⁹⁴ Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.) 267.

³⁹⁵ Fekete Anikó: *Luther-kortársak énekei az 1982-es Evangélikus énekeskönyvben.* DLA disszertáció. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2015. (Doktori értekezés.) 134.

³⁹⁶ Fekete Anikó: *Luther-kortársak énekei az 1982-es Evangélikus énekeskönyvben.* DLA disszertáció. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2015. (Doktori értekezés.) 134.

³⁹⁷ Nikolaus Herman (szerző), Johannes Mathesius (szerkesztő): *Die Historien von der Sindfludt, Joseph, Mose, Helia, Elisa, vnd der Susanna, sampt etlichen Historien aus den Euangelisten, Auch etliche Psalmen vnd geistliche Lieder, zu lesen vnd zu singen in Reyme gefasset, Fur Christliche Hausveter vnd jre Kinder, Durch Nicolaum Herman im Jochimstal. Mit einer Vorrede M. Johannis Mathesij, Pharherrns in S. Jochimstal.* (Wittenberg: Georg Rhau, 1562.) M4

³⁹⁸ H. Hubert Gabriella (szerk.): *Evangélikus és református gyülekezeti énekek.* = Régi magyar költők tára XVII. század 17. (Budapest: Balassi Kiadó, 2016.) 1141.

SIRALMAS ÉNEKET A HOLT TESTEN MONDJUNK

RMKT XVII/17. 214.

Ismeretlen szerző éneke, amely Újfalvi halottasának 1635-ös bővített lőcsei kiadásában jelent meg először annak első részébe sorolva. A szerző M. D. monogramja szerepel az ének előtt, ennek megfejtése még várat magára.

IN PACE DECEDO DEI

(Zahn 3986)

Wolfgang Ammon kétnyelvű énekeskönyvének harmadik részében jelent meg Luther Mit Fried und Nunc dimittis parafrázisának latin fordítása De cantico Simeonis quo vera ars moriendi, in agnitione filii Dei mediatoris, monstratur felirattal. Az ének a halottas 1635-ös lőcsei kiadásában jelent meg először ilyen funkcióban, nem szerepel Újfalvi iskolai gyűjteményében sem.³⁹⁹

IESU DEUS FIENS HOMO

(Zahn 423)

Wolfgang Ammon fenti gyűjteménye első könyvének 20. ódája, innen vette a lőcsei énekeskönyv szerkesztője a feliratot is: Precatio in agone et lucta mortis⁴⁰⁰. A tizedik versszak árulja el, hogy Ammon későbbi, New Gesangbuch teutsch und lateinisch, darinn die fürnembste Psalmen und Gesänge der Kirchen Augsp. Confession⁴⁰¹ gyűjteménye volt a szerkesztő előtt, nem korábbi, csak latin nyelvű kiadványa, a Libri tres odarum ecclesiasticarum, de sacris cantionibus, in ecclesiis Germanicis:⁴⁰² a két kötet szövegében

³⁹⁹ Csomasz Tóth Kálmán, 1967. 153.

⁴⁰⁰ Wolfgang Ammon, 1581. 68r

⁴⁰¹ Wolfgang Ammon 1581.

⁴⁰² Wolfgang Ammon: Libri tres odarum ecclesiasticarum, de sacris cantionibus, in ecclesiis Germanicis. Christian Egenolff, Frankfurt am Main, 1578.

apró eltérés van: Quin hunc ergo forti manu helyett Sed hunc ergo forti manu szerepel a megjobbított változatban. A latin vers Paul Eber Herr Jesu Christ war Mensch und Gott kezdetű énekének fordítása, ugyanennek magyar változata a halottas következő éneke is (Jézus Krisztus, Istennek szent Fia).

SZÓLÍT MINKET KRISZTUS URUNK

RMKT XVII/17. 201, RMDT II 198. I; III. Zahn 2496

Az ének felirata (Periphrasis Hungarica Math. 11.) szerint Máté evangéliuma 11. fejezetét használta a szerző, akrosztikonja: SPES NOSTRA JN DEO. Valóban a 11. fejezet 28-30. versei ihlették az első két versszakot, az azt követő szakasz azonban már a jó halálhoz vezető élet ellenpéldáit, majd példáit sorolja. Csomasz Tóth Kálmán Siderius János énekének tartja, a kutatás még nem bizonyította ezt meggyőzően.⁴⁰³ A halottas Georg Grünwald Kommt her zu mir, spricht Gottes Sohn kezdetű énekének fordítása.⁴⁰⁴ Ugyan ehhez az énekhez köthető a Jertek hozzám, Krisztus mondja kezdetű fordítás is.⁴⁰⁵ Mindkét változat Magyarországon használt dallama kapcsolatban áll a német eredetivel.⁴⁰⁶

BŰNNEK Ő ZSOLDJA A HALÁL, JÓL TUDJUK

RPHA 213; RMDT II, 302. IV; 129

A BEREKINUS PLORAT akrosztikonnal ellátott ének valamikor 1600 előtt keletkezett, szerzője Bereki István, még három énekét ismerjük: Jézus Krisztus, mi kegyelmes hadnagyunk (RPHA 668), Bölcsességnek Atyja, szent szemeiddel (RPHA 192), Irgalmazz nekünk Úr Isten.⁴⁰⁷ A versfők betűi az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben összekeveredve és

⁴⁰³ RMKT XVII/17. 1114.

⁴⁰⁴ RMKT XVII/17. 1126.

⁴⁰⁵ RMDT II, 582.

⁴⁰⁶ RMDT II, 580—582.

⁴⁰⁷ Fekete Csaba: *Örvendőzzünk körösztényök. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében.* (Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2016.) 54.

hiányosan szerepelnek: BAROVINS PLORATSJH. Az RMDT II. szerint az éneket Baranyai Decsi Jánosnak tulajdonítják.⁴⁰⁸

KRISZTUSNAK HÍVEI, KIK MOST JELEN VAGYTOK

RMKT XVII/17. 215.

A gyermek temetésére írott ének szerzője valószínűleg Tolnai Borbély Gergely, a versfők tanúsága szerint Borbély Katalin temetésére készülhetett (CATHERINAA RASORJS).⁴⁰⁹ Elsőként az 1635-ös lőcsei énekeskönyv halottas részében jelent meg, amely dallamául az előző éneket adja: Bűnnek az ő zsoldja halál, jól tudjuk.

MÁR ELMEGYEK AZ ÖRÖMBE

RMKT XVII/17. 204. RMDT II 293a, b, 301. II, 85., SzDR II/15i, D 401

A népzenei gyűjtések tanúsága és az első 1629-es megjelenést követő folyamatos használat szerint is igen népszerű ének akrosztikonja szerint MIKLÓS DEAK DOLGA D. Csomasz Tóth Kálmán két lehetséges szerzőt – Sztárai Miklóst vagy Bormenisza Miklóst – sejt az ének mögött.⁴¹⁰ A halottasok közül először az 1635-ös lőcsei kiadásban szerepel. Három, felekezeti jól elkülönülő dallammal adják az énekeskönyvek.⁴¹¹

SOK RENDBÉLI PRÓBÁK VANNAK RAJTUNK AZ ÉLETBEN

RMKT XVII/8. 53., SzDR I/225a, b, d, f, k, n

⁴⁰⁸ RMDT II. 641.

⁴⁰⁹ H. Hubert Gabriella (szerk.): i.m. 1147.

⁴¹⁰ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés. Útmutató és adattár a református próbaénekeskönyvhöz.* = *Református egyházi könyvtár 25.* (Budapest, Magyar Református Egyház, 1950.) 383.

⁴¹¹ RMDT II, 635.

Pathai István református püspök éneke, a szerző nevét a versfőkben is megörökítette (STEPHANUS PATHAINUS), először 1629-ben jelent meg a lőcsei énekeskönyv temetési fejezetében, hamar a halottas énekek törzsanyagává vált. Az élet és világi javak mulandóságát sorolja, a 7. versszakban Jakab levele 4. rész 14—15 versére utal, a 14—15. versszak Jób történetét idézi, a 16. versszak Pál első levelét a Thesszalonikaiakhoz (1Thessz 4,13).

EMLÉKEZZÉL MEG EMBER ISTENEDRŐL

RMKT XVII/8. 40, RMDT II 299; 300; 144

Zólyomi Perina Balázs éneke először jó meghalásra készítő, németből⁴¹² fordított Manualéjában⁴¹³ jelent meg 1614-ben, innen vette át kisebb változtatásokkal az 1635-ös lőcsei énekeskönyv halottas része, majd közltek a további halottas gyűjtemények. A Manuale III. kérdés-felelete az éneket, mint a betegek jó vigasztalását vizsgálja, az ajánlott tizennégy ének után teljes szöveggel következik Zólyomi Perina Balázs éneke. A könyv a szerző további énekeit is közli a fejezetek végén, de csak ez az egy vált a temetési énekanyag szerves részévé.⁴¹⁴ Zólyomi Perina a Manuale énekeit részben továbbajánlja a német eredetiből, így a *Wir glauben alle an einen Gott* párja a *Mi hiszünk az egy Istenben*, a *Vater unser im Himmelreich* párja a *Mi Atyánk*, ki vagy mennyekben, azonban Luther *Mit Fried und Freud ich fahr dahin*je, helyett, az nem lévén még a magyar nyelvű énekkincs része, az atanázi hitvallás parafrázisát (*Aki akar üdvözülni*) adja. A magyar változat negyedik tétele (*Az mi életünknek közepette*), a német nyolcadikával (*Mitten wir in leben sind*) áll párban, a hetedik, *Jer, mi kérjünk Szentlelket az ötödikkel* (*Nun bitten wir*), az eredeti hatodik énekének (*Erbarm dich mein, o Herre Gott*) párja a magyar nyolcadik (*Úr Isten, irgalmazz nekem*). Zólyomi Perina Balázs a javaslatok közül átvette még a *Nun lasst uns den Leib begraben – Jer, temessük el a testet, Ach lieben Christen seid gestort – Hagyjátok el, hív keresztyének párokat, a fennmaradó helyeket magyar anyaggal tölts fel*. Összesen két olyan temetési éneket közöl sajátján kívül, amely nem szerepel korábban

⁴¹² Martinus Moller: *Manuale De Praeparatione ad mortem Heylsame vnnnd sehr nutzliche Betrachtung Wie ein Mensch Christlich leben vnd seliglich sterben sol.* (Görlitz: Rhambaw, 1596.)

⁴¹³ Zólyomi Perina Balázs: *Manuale az az Kezben hordozo könyvetske, kerdésekkel és Imadsagokkal tellyes: az mellyekben Idvösséges és igen szükséges elmélkedések is vadnak, miképpen kelléssek az Keresztien embernek keresztiéni módra elni és ez vilagból bódogul kimúlni.* (Lőcse, 1614.)

⁴¹⁴ RMKT XVII/8 522.

külön címlappal megjelent halottasban (Úr Isten, irgalmazz nekem, Megszabadultam már én a testi haláltól). Az ének két különböző, más énekkel elő nem forduló dallammal élt.⁴¹⁵

ÉLŐ EMBEREK, KIK VAGYTOK

RMKT XVII/17. 205

Ismeretlen szerző 1629 előtt készült éneke az egyébként sokszor tiltott halottbeszélgetés ékes példája: az elhunyt egyes szám első személyben vigasztalja és inti a hátramaradottakat. A temetés praktikus oldaláról nézve kiválóan alkalmas a „sír fölött”, hantolás közben mondandó énekek közé, hosszú, de számos ponton megnyugtató kicsengéssel befejezhető szövege. Nótajelzése a szintén ebbe a fejezetbe került, de tartalmában gazdagabb Már elmegyek az örömbe valamelyik dallamára utal.

MOSTAN KIK ITT JELEN VAGYTOK

RMKT XVII/17 216, RMDT II 301. I, 293a, SzDR II/15h

Az 1635 előtt keletkezett ének a halott nevében búcsúzó, az egybegyűlteket intő vers, szerzőjének kiléte bizonytalan, az akrosztikon (MTAMASCXCNMATIENJA) alapján Majtényi Tamás feltételezhető.⁴¹⁶ A 7—11. versszakok a régmúlt idők nagyjait állítják a múlandóság példajaként az éneklők elé, Krózus, Attila, Nagy Sándor, Xerxes, Dávid, Hektor, Cicero, Absolon és Salamon halandósága figyelmeztet. A már a Bibliában is előforduló ubi sunt? toposz a középkor és kora újkor folyamán is gyakran alkalmazott költői és retorikai eszköz volt,⁴¹⁷ így megjelenése temetési énekben szinte szükségszerű.

⁴¹⁵ RMDT II 639—640.

⁴¹⁶ H. Hubert Gabriella: i.m. 1148.

⁴¹⁷ Lásd bővebben: Lukácsy Sándor: „Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza.” In: *Irodalomtörténeti közlemények* 93/3, 1989. és Johan Huizinga: *Őszi középkor. A tizennegyedik és tizenötödik századi élet- és gondolkodásformák Franciaországban és Németalföldön. Fordította Balogh Tamás és N. Kiss Zsuzsa.* (Budapest: Helikon Kiadó, 2022.) 175—177.

HA GONDOLOD, ÉLŐ EMBER, TE ÁLLAPOTODAT

RMKT XVII/17. 216., SzDR I/225c, h

Ez a szintén az ubi sunt? toposszal élő ének az 1635-ös lőcsei kiadással vált a halottas anyag szerves részévé. Krözust, Nagy Sándort, Jóbot, a szenteket keresi a 4—6. versszakokban, később, a 11. versszakban a hosszú életű Ószövetségi alakokat, Matuzsálemet, Ádámot és Noét.⁴¹⁸ A 12. versszakban Pál apostol neve alatt idézi a Zsidókhöz írt levelet: „elvégezett dolog, hogy az emberek egyszer meghaljanak, azután az ítélet”⁴¹⁹, a 18. versszakban pedig már valóban Pált idézi (1Thessz 4, 13). A népzenei gyűjtések tanúsága szerint az egyik legtöbbet énekelt halottas, tájegységeken és felekezeteken átívelő használatot mutat⁴²⁰.

VÉLETLEN EMBERNEK UTOLSÓ ÓRÁJA

RPHA 1478, RMDT II 129. I—II., 302. I., 130; SzDR I/16 i, j, s; I/188 b

Az ének szerzője, Usz Bálint, jól ellátta adatokkal a jövő kutatóit: nevét és szándékát a versfőkbe rejtette (VALENTJNVVS VSZ FACIEBAT TESTAMENTVM FILIIS), a vers keletkezési idejét és helyét az utolsó versszakban adja meg: Ezeröttszáz után a kilencvenötben, Istenhez készülvén a magas egekben, Uz falván ki szerzé nagy betegségében, megtalálod nevét verseknek fejében. Népszerűségét nem csak a halottasokban való folyamatos jelenléte igazolja, hanem a népzenei gyűjtések is.⁴²¹ A katolikus és protestáns források ez esetben is különböző dallamokkal adják az éneket.⁴²²

⁴¹⁸ vö. 1Móz 5

⁴¹⁹ *Zsid 9,27. Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/HEB/9> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.07.24.)

⁴²⁰ *Udvarhely, Szerém, Bars és Nyitra megye, Bukovina, lásd* https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlYSBnb25kb2xvZCBcdTAwZTlsXHUwMTUxIGVtYmVyIn0&per_page=20 (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.07.26.)

⁴²¹ *Tizenkét különböző gyűjtés a Zenetudományi Intézet adatbázisában a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon.* https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlYSBnb25kb2xvZCBcdTAwZTlsXHUwMTUxIGVtYmVyIn0&per_page=20 (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.07.26.)

⁴²² RMDT II. 526, 640.

ELJÖVÉN MÁR AZ ÉN ÓRÁM

RMKT XVII/17.

Nikolaus Herman Wenn mein Stündlein vorhanden ist kezdetű éneke kétszer is szerepel az 1635-ös lőcsei halottas gyűjteményben: először Midőn eljő én órámmal kezdetű szerepel az első fejezetben, a halott felvétele előtt éneklendő énekek között. A második előfordulás helye a sír felett mondandó énekek között van, itt ismeretlen, E. D. T. monogramú fordító munkájaként áll az ének ötversszakos változata, nem folyamatosan szedve, hanem versszakonként nyomtatva. A fentiekén kívül még két magyarítása létezett a 17. században Herman énekének.⁴²³

EMLÉKEZZÉL, KÉRLEK, Ó, EMBERI ÁLLAT, JÖVENDŐ DOLGAIDRÓL

RPHA 362, RMDT1²⁰¹⁷ 134.

Ismeretlen szerző éneke az utolsó ítéletre figyelmeztet, 1590-ben már megtalálható Beythe István énekeskönyvében. A harmadik versszak Márk evangéliumát parafrázeálja (Mk 13, 32—37), negyedik és ötödik versszak Noé történetét idézi úgy, ahogy Jézus alkalmazta azt saját korára, (Mt 24, 37—39), a tizenkettedik a gazdag és Lázár történetét (Lk 16, 19—31), a tizenharmadik Belszár (itt Boldisár) király lakomáját (Dán 5), a következőben Saul halálával folytatja (2Sám 1), végül Ézsaiás könyve elejét (Ézs 1,15) a huszadik versszakban.

AZ ÉN ÉLETEMNEK MINDEN IDEJÉBEN

RPHA 125, RMDT1²⁰¹⁷ 29. II, 24. V.

Az ismeretlen szerzőtől származó ének az 1593-as bártfai énekeskönyv évközi vasárnapokra adott énekei közül került az 1635-ös lőcsei énekeskönyv halottas részébe.

⁴²³ H. Hubert Gabriella: i.m. 1139.

Szövege Jézus az utolsó ítéletről mondott szavait veszi alapul Máté evangéliumából (Mt 25, 34, 41, 46): „Jöjjetek, Atyám áldottai, örököljétek az országot, amely készen áll számotokra a világ kezdete óta. [...] Menjetek előlem, átkozottak, az ördögnek és angyalainak elkészített örök tűzre! [...] És ezek elmennek az örök büntetésre, az igazak pedig az örök életre.”⁴²⁴

SUB HORULAE TEMPUS MEAE

Wolfgang Ammon latin korálfordításai közül való ez az ének is⁴²⁵: Nicolaus Herman Wenn mein Stündlein vorhanden ist kezdetű éneke így már háromszorosan szerepel a halottas anyagában.

MANDEMUS ISTUD NUNC HOMO

Michael Weisse igen népszerű, Lukas von Prag Rozžehnejmež se s tím tělem kezdetű énekét átdolgozó Nun lasst uns den Leib begraben-jének latin fordítását adja Ammon is kétnyelvű iskolai gyűjteményében⁴²⁶, innen került át a halottasok lőcsei kiadásaiba az 1654-es kiadástól kezdődően.

SIRALMAS NÉKÜNK MINDEN ÉLETÜNK

RMKT XVII/17 224. RMDT II 317., SzDR I/191 b, d

Az 1654-es lőcsei halottas gyűjteményben jelent meg először az ének, szerzője ismeretlen⁴²⁷. A halált Platón nyomán⁴²⁸ nagyon szemléletesen személyesíti meg. Az ének akrosztikonja SIRALMAS ESZ HALAL NEV SZGY ONIAOSZNAK UDAI. Keletkezési

⁴²⁴ *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/uj/MAT/25/34> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.07.26.)

⁴²⁵ Wolfgang Ammon 1581. 65v—67r.

⁴²⁶ Wolfgang Ammon 1581, 188r

⁴²⁷ H. Hubert Gabriella i.m.1155.

⁴²⁸ H. Hubert Gabriella i.m. 1155.

idejét legkésőbb 1633-ban pontosítja, esetleg szerzőjére is utalhat az, hogy Miskolczi Puah Pál 1633-ban beleszötte a Nagy Mihályi Pongrácz Sándor holtteste felvétele előtt mondott temetési prédikációjába⁴²⁹.

Miskolczi Puah Pál, 1633

„Ösmerje meg nyilván, hogy az halál rajta uralkodik: mert a bűnért való fizetés nem egyéb, hanem a halál. El is végeztetett pedig, hogy azt egyszer mindennek meg kellessék kóstolni. Annyira vagyon a dolog, hogy *Homo sit mancipium mortis*. Az ember rabja légyen a halálnak.

Helyes igen ez. Azt írja felőle hogy a bűnért rajtunk uralkodik, ki légyen állatjában meg nem mondhatni.

Láthatatlannak bölc Plátó írja: mert még senki meg nem láthatta, magas, hosszúnak hatalmáért mondja,

üstöke magas egeken fekszik, mert Isten hatalmában tartatik, ellene senki csak egyet sem lépik.

Kettő az ő feje amint hogy az Írásban kettő is neve, Lelki és testi jók, gonoszok vége.

Lócse, 1654

3. Rajtunk a bűnért a halál fekszik, Mint egy Bölcs mondja, úgy uralkodik, Mint ki ágyában éjjel nappal nyugszik.

4. Állatját néki senki nem tudja, Ábrázatját is meg nem mondhatja, Kegyetlenségét mindennap jól látja.

5. Láthatatlannak bölc Plátó írja, Mert még azt senki meg nem láthatta, Magas hosszúnak hatalmáért mondja.

6. Magas egeken üstöke fekszik, Isten kezében, mert ő tartatik, Ellene senki csak egyet sem lépik.

7. A jobb lábával a tengert nyomja, Bal lábát világ végére nyújtja, Bal és jobb karja világot befogta.

15. Lám Bölcs azt mondja hogy kettő feje, Kinek egyikben nincs neki szeme,

⁴²⁹ Miskolczi Puah Pál, 1634, F2v-F3.

Egyik szemében semmi szeme nincsen:
mert világosság azoknál nincsen,
Lelki haláltól kiknek mentség nincsen.

Másik szemében szeme világos,
mert azt igazak fénylenek a hitben,
noha ideig meghalnak a testben.

Széles homloka,
e világ nevét melyre felírta,
senki nincs földön, akit hátra hagyna.

Súlyos keze,
mert akire lebocsátja,
senki meg nem állhatja.

Jobb kezében port, hamvat hordoz:
mert minden holtat földdel befedez,
végre a holttest hasonló a földhöz.

Halál a neve, minden megtudja: mert
álnokságért meg kell halnia,
melyben az Ádám régen esett vala.

Másikban fénylik világos két szeme.

16. Nem csuda, ember, hogy kettő feje,
Mert Szentírásban kettő ő neve,
Testi és lelki jók gonoszok vége.

17. Egyik fejében egy szeme sincsen,
Mert világosság azoknál nincsen,
Lelki haláltól kiknek mentség nincsen.

18. Világos szeme másik fejében,
Mert az igazak fénylenek hitben,
Noha ideig meg-halnak ez testben.

9. Ez széles világ ezt ne csudálja,
Hogy lábaival öt által fogta,
Hatalma alá mert Isten bocsátta.

10. Széles homlokát az Plátó írja,
Világnak nevét kire felírta,
Senki nincs földön az kit hátra hagyna.

8. Súlyos ő keze az Bölcs úgy írja,
Mert még az kire lebocsáthatta,
Senki közülük még meg nem bírhatta.

14. A jobbkezében por-hamvat hordoz,
Mert minden holtat azzal be-fedez,
Végre az holttest hasonló az földhöz.

11. Halál ő neve minden meg tudja,
Az álnokságért meg kell halnia,
Adámban régen melyet vettünk vala.

Nincsen szíve,
hogy valakin megkönyörülhetne,
valaki a bűnt Ádámban felvette.

Szörnyű kegyetlen sárga,
mert a holttestet ő megsárgítja,
hangos két füle éltünket cirkálja.
Így vagyon, amint másutt is olvashatod.

12. A Bölcs úgy írja nincs néki szíve,
Hogy valakin ő könyörülhetne,
Valaki a bűnt Adámban felvette.

19. Szörnyű kegyetlen sárgának írja,
Mert az holtakat ő megsárgítja,
Hangos két füle éltünket cirkálja.

13. Lélegzet nélkül valónak mondja,
Mert kire terhét ő rá rakhatja,
Lelkét testétől hamar elválasztja.

20. Gyógyulhatatlan sebesnek írja,
Mert kinek testét egyszer megnyomja,
Nem leszen annak többé vigassága.

GONDOLKODJÁL, EMBER, A TE BŰNEIDRŐL

RPHA 431; RMDT I²⁰¹⁷ 29. II.

Az ének először az 1593-as bártfai énekeskönyvben jelent meg, mint Szentháromság vasárnapja után általánosan használható ének, tartalmában jól illik az egyházi év utolsó vasárnapjainak gondolatköréhez. A temetési énekek között először az 1654-ben Váradon nyomtatott halottasban szerepel, bár általános témája, a bűnbánatra hívás inkább a bártfai énekeskönyv besorolásában állja meg a helyét. Két ószövetségi példát hoz: a negyedik-ötödik versszakban Nabukodonozorét (Dán 4), a hatodik versszaktól pedig Sénakhéribét (2Kir 18, 13—19, 37).

VIGYÁZZ HALÁLODRA, HALANDÓ EMBER

RMKT XVII/17, 221; RMDT II, 316. I—II., SzDR II/316 a, b

Az 1654-es Váradon nyomtatott halottasban jelent meg először az ének, szerzőjét nem ismerjük.⁴³⁰ Megtérésre hívó ének, harmadik versszakában a tíz szűz példájával (Mt 25, 1—13) érvel. A nyolcadik-kilencedik versszaka egészen explicit halottbeszélgetés⁴³¹ („A holt ember téged most szépen szólít...”), majd az eredeti figyelmeztetésekhez visszatér és doxológiával zárul a szöveg.

ÉLETEMNEK VÉGSŐ NAPJÁT

RMKT XVII/17. 220. RMDT II, 95. I—IV., 198, 145, 190, Zahn 1678, SzDR II/95 a, b, D 372

Tolnai Borbély Gergely éneke először Újfalvi halottasának 1654-es váradi kiadásában jelent meg, a szerző monogramja csak az 1682-es lócsei kiadásban áll az ének felett.⁴³² A szövegben a haldokló Krisztus ígéreteivel biztatja magát bűnös volta miatti kétségbeesés ellen és Istenfélelemre buzdítja az itt maradókat. Az ének dallama először Johannes Rhau 1598-ben Psalmen, Geistliche Lieder und Kirchengesang címmel Frankfurtban kiadott gyűjteményében jelent meg az Ich weiss mir ein Röslein hübsch und fein kezdetű ének tenor szólamaként. A négyszólamú letét nemcsak tenor, de szoprán szólama is Johannes Leon Ich hab mein Sach Gott heimgestellt kezdetű énekével vált népszerűvé⁴³³, így kapcsolódott össze a fenti halottas szövegével.

KRISZTUSHOZ KÉSZÜLŐK, SZERELMES SZÜLEIM

RMKT XVII/17, RMDT II 302. II, 129., SzDR II/302 g

A versfők szerint (CZEDLEDI PAL EDES PANNAIAROL) Czeglédi Pál éneke lánya halálára készült. Az édesapa azonos lehet Czeglédi Szabó Pál református lelkésszel,

⁴³⁰ H. Hubert Gabirella i.m. 1153.

⁴³¹ Révész Imre: „Jelenlegi énekeskönyvünk énekanyagának theologiai átvizsgálása.” In: *Theologiai Szemle XIX/1.* (Debrecen: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, 1943.) 146.

⁴³² H. Hubert Gabriella i.m. 1153.

⁴³³ Charles Stanford Terry: *Bach' Chorals. Part III. The Hymns and Hymn Melodies of the Organ Works.* (Cambridge: University Press, 1921.)

dunántúli püspökkel.⁴³⁴ Szerzőségét kérdésessé teszi az, hogy az 1682-ben Lőcsén megjelent halottasban G. R. T. F. monogram szerepel az ének felett Tolnai Borbély Gergelyre utalva.⁴³⁵ Ez a megjelölés H. Hubert Gabriella megállapítása szerint a nótajelzéshez (Krisztusnak hívei, kik most jelent vagytok) tartozhat és tévesen utal a tárgyalt ének szerzőjére.⁴³⁶ Az ének a gyermek nevében búcsúzik a gyászoló szülőktől az örök élet reménységével vigasztalva őket.

KEGYES BUZGÓSÁGGAL VISELTETETT NÉPSÉG

RMKT XVII/17, 222. SzDR II/316 e

Az ének először az 1654-es váradi halottasban jelent meg, a későbbi kiadások monogramfelirata szerint Tolnai Borbély Gergely szerzeménye.⁴³⁷ A meghalt már a mennyszágból búcsúzik a gyászolóktól a már számára beteljesedett ígéretekkel biztatja őket.

SZOMORÚ A HALÁL A GYARLÓ EMBERNEK

RMKT XVII/8, 60, RMDT II 315. I—II, 129, 302U, SzDR I/189c, II/130 g, D 308

Az ének versfői (STEPHANUS KÖRÖSI RECTOR H COMIATIENSIS) Körösi István éneke, aki az énekszerzés idején Komjátiban volt rektor. Bár a kutatás több adatot is ismer ilyen nevű potenciális szerzőkről, azok alapján nem lehet megállapítani, vajon melyikük írhatta a temetési éneket.⁴³⁸ Az ének a katolikus gyűjteményekben (így Illyés István: Halotti énekek 80, később Kájoni János: Cationale Catholicum, 598.) talán rendkívüli hossza miatt három részre tagolva szerepel, innen az ének harmadik szakasza (Ó, édes Megváltóm,

⁴³⁴ H. Hubert Gabriella i.m. 1151.

⁴³⁵ H. Hubert Gabriella i.m. 1151.

⁴³⁶ H. Hubert Gabriella i.m. 1151.

⁴³⁷ H. Hubert Gabriella i.m. 1154.

⁴³⁸ Komlós Tibor, Stoll Béla: *Bethlen Gábor korának költészete = Régi Magyar Költők Tára. XVII. század* 8. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.) 533.

ne nézd bűneimet) önállósult⁴³⁹, és igen népszerűvé vált. A népzenei gyűjtések tanúsága szerint ismertségben az ének kezdő szakaszát is magasán felülmúlta.⁴⁴⁰ Az ének első 22 versszaka a haldoklót bátorítja, a 23. versszakról a beszélő megváltozik és maga a haldokló könyörög Krisztushoz a versszakok végén refrén-szerűen visszatérő „Jövel Jézus Krisztus...” formulával. A 14. versszak – „oly kinccsel bírsz, melyet rozsda meg nem éssen” – Máté evangéliumát idézi (Mt 6, 19–20), a 16. a Korinthusiakhoz írt második levelet (2Kor 5, 1) – „romlandó itt házad, ott romolhatatlan” – a 21-ben a 31. zsoltár hatodik versét. A 30. versszak Pál apostolt (2Tim 4, 7–8) verseli meg: „Elvégeztem immár minden futásomat [...] Jövel, Jézus Krisztus, add meg koronámat.”, a 31. szintén (2Kor 5, 8): „nem kívánok többé e világon élni, / akarok e testben már elosztatani”.

FIGYELMETES KERESZTYÉNEK, KIK IDEGYŰLTETEK

RMKT XVII/8. 61

Az 1654-es Váradon kiadott halottasban jelent meg először az ének, akrosztikonja szerint FORGACS MJJKLOS LEANA EVA MARIA halálára íródott. Szerzője Körösi István lehet, aki komjáti rektorsága idején kerülhetett kapcsolatba a Komjátit is birtokló Forgách családdal.⁴⁴¹

A második versszak Ezékiel próféta könyvének 37. fejezetét idézi (Ő időben profétáltak csontok nagy zúgással – „[...] lön zúgás, és ímé, zörgés, és egybemenének a tetemek”⁴⁴²), a harmadik versszak a 91. zsoltár 5–6. versét (Ránk jövő dögghaláltól senki ne rettegjen – „Nem félhetsz [...] a dögvéstől, amely a homályban jár, a dögghaláltól, amely délben pusztít.”⁴⁴³). Az 5–7. versszakok a halál feltartóztathatatlanságát a fent már tárgyalt ubi

⁴³⁹ Szádóczki Vera: „Szentmihályi Mihály Egyházi énekes könyvének kéziratjai.” In: Boros István, Takács László (szerk.): *Litteris vincimur*. (Budapest: Szent István Társulat, 2018.) 241.

⁴⁴⁰ *A Zenetudományi Intézet adatbázisa a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon Szomorú a halál a gyarló embernek kezdettel 13, míg Ó, édes Megváltóm kezdettel 38 felvételt és/vagy támlapot mutat.* https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTem9tb3JcdTAwZmEgYSBoYWxcdTAwZTFsIGEGZ3lhcmxcdTAwZjMgZW1iZXJuc2VwZm90&per_page=20 és <https://zti.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJcdTAwZDMsIFx1MDBlOWRlcyBNZlWd2XHUwMGUxbHRcdTAwZjNtIn0&page=2> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.06.27.)

⁴⁴¹ Komlós Tibor, Stoll Béla i.m. 533–534.

⁴⁴² *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/EZK/37> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.23.)

⁴⁴³ *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/EZK/37> megtekintve 2024.08.23.

sunt? toposz szereplőivel, az abban gyakran sorolt emberi tulajdonságokkal szemlélteti, a 8; 10—12; 21. versszakokban a gyermekek temetésére szánt énekek gyakori virág hasonlatát. A 14. versszak Pál apostolt idézi (Róm 6, 23), a 22; 24--25. versszakok az elért mennyei örömmel vigasztalja a gyászolókat.

MIT BÍZIK E VILÁG HIÚ DICSŐSÉGÉBEN

RPHA 1002, RMDT I²⁰¹⁷ 99. II—III, 195; 196. I—II.

A ferences Jacopone da Todinak tulajdonított *Cur mundus militat sub vana gloria* kezdetű, a világ megvetéséről⁴⁴⁴ szóló énekének magyar fordítása. Magyarul először Huszár Gál graduál-énekeskönyvben jelent meg 1574-ben, a halottas anyagába az 1654-es váradi kiadás szerkesztője vette fel. A 4—6. versszak a temetési énekekben is megjelenő *ubi sunt?* toposz szereplőit veszi elő, a hetedik versszak a Biblia elhervadó virág (pl. Ézs 40, 7—8) és lehulló falevél (Ézs 64, 5) képével él. Csomasz Tóth Kálmán protestáns oldalon csak Huszár Gálnál, Bornemisza Péternél és az 1744—1761 közötti kolozsvári énekeskönyvekből ismeri.⁴⁴⁵

JER, MOST SZÓLJUNK E SZOMORÚ ALKALMATOSSÁGBAN

RMKT XVII/17 223

Az ének először az 1654-es váradi halottasban jelent meg, a halál okától a megváltás megoldásáig vezeti az éneklőket. A második versszak a halandóság megváltoztathatatlanágát (Zsid 9, 27), a harmadik-negyedik versszak a bűneset következményét (1Móz 3, Róm 6, 23), az ötödik versszaktól (vö. Gal 4, 4—5.) pedig a megváltásról ír. A hatodik versszak ismét a Rómaiakhoz írt levelet idézi (Róm 3, 25), a hetedik az Édenkertben a kígyó büntetését (1Móz 3, 15), a kilencedik Jézus jó pásztor hasonlatát (Jn 10, 1—18).

⁴⁴⁴ Gaudens E. Mohan OFM: „Initia Opera Franciscanum.” In: Harkins OFM, Conrad L. (szerk.): *Franciscan Studies* 35. (St. Bonaventura: St. Bonaventura University – Franciscan Institute Publications, 1975.) 92*

⁴⁴⁵ RMDT I²⁰¹⁷ 647.

URALKODÓ NAGY ÚR ISTEN

RMKT XVII/1. 67, RMDT II 295. II

Bornemisza Váczi Menyhárt református prédikátor⁴⁴⁶ éneke Újfalvi halottasának 1654-es váradi kiadásában jelent meg, szerzőségét az ének akrosztikonja tanúsítja.⁴⁴⁷ A gyászolókat a halál elkerülhetetlenségére figyelmezteti és vigasztalja szeretteik a mennyországban való viszontlátásának ígéretével. Az utolsó három versszak a mennyei dicsőséget állítja az éneklők elé (Vö. Te Deum, Jel 4). Az éneket Arany János példaként idézi a Magyar Nyelvőr folyóiratban:

„A RAGOK ISMÉTLÉSE.

Hogy a ragok ismétlése, kivált kötött beszédben, módjával mérsékelhető: példa a régi (legalább is XVIII. századbeli) halotti ének:

Uralkodó nagy úr isten!

Ki hatalmas vagy mindeneken,

Földi- és mennyeieken,

Teremtetett embereken.”⁴⁴⁸

ÉN ISTENEM, BENNED BÍZOM

RMKT XVII/17 228., RMDT II 349, SzDR II/349 d, D 444

Az ének forrása Johannes Leon Ich hab mein Sach Gott heimgestellt kezdetű éneke, de olyan mértékű átdolgozáson esett át, hogy az RMKT XVII/17. kötete egy ismeretlen köztes német változatot is lehetségesnek tart.⁴⁴⁹ Magyarul először az 1680 körül Kolozsvárt kiadott halottasban jelent meg. Az ének a Zengedező mennyei karban német eredetijének nótajelzésével szerepel, ⁴⁵⁰ azonban a kottás halottasok egy ismeretlen, talán német eredetű dallamot társítanak hozzá.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ RMKT XVII/1. 588.

⁴⁴⁷ RMKT XVII/1. 595.

⁴⁴⁸ Arany László (szerk.): *Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai.* (Budapest: Ráth Mór, 1889.) 387.

⁴⁴⁹ RMKT XVII/17 1161.

⁴⁵⁰ RMKT XVII/17 1164.

⁴⁵¹ RMDT II 654.

LÁTVÁN E VILÁGNAK CSALÁRD VOLTÁT LENNI

RMKT XVII/1 112/II.

Az ének korábbi változata Mely csalárd ez világ, ki mer neki hinni kezdettel szerepelt Detsi István 1609—1613 között összeírt gyűjteményében⁴⁵², bővített változata a 17. század végi kolozsvári halottasokban (1680 körül, 1692.) jelent meg nyomtatásban.⁴⁵³ Mind a két változat versfői rejtenek névtöredéket: az elsőből a Mária a másodikból a Lászlóné betűzhető ki, de az ének címettségének vagy szerzőjének kilétét még nem fedte fel a kutatás.⁴⁵⁴ Az özvegy hagnját megszólaltató ének a világ és az élet múlandóságát taglalja, a Bibliában is előforduló természeti párhuzamokkal érzékeltetve azt (felszáradó harmat, elhervadó virág, elolvadó jég). A 14. versszakban a 146. zsoltár kilencedik verse köszön vissza: „Megoltalmazza az Úr a jövevényeket; árvát és özvegyet megtart, és a gonoszok útját elfordítja.”⁴⁵⁵ A 20. versszak a másodkánonbeli Judit könyvét állítja példaul.

ÍM, ITT FEKSZEM, MINT EGY FÉRGECSKE

RMKT XVII/17 207, RMDT II 344., SzDR II/344a

Ismeretlen fordító munkája, először a Kolozsvárt 1680 körül megjelent halottasban szerepel. Bár más fordításban (Szegény bogárka itt fekszem) már 1629-ben szerepelt lőcsei énekeskönyv kis halottas részében, az itt tárgyalt változat is bekerült lőcsei halottasba 1682-ben.⁴⁵⁶ Az eredeti német szöveg (Hier nun lieg ich armes Würmelein) Martin Moller munkája. Az énekhez az 1780-as debreceni halottasban társított dallam nem feleltethető meg az ének eredetijével megjelent dallamokkal.⁴⁵⁷

⁴⁵² RMKT XVII/1 643.

⁴⁵³ RMKT XVII/1 647.

⁴⁵⁴ RMKT XVII/1 646—647.

⁴⁵⁵ *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/PSA/146> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.02.)

⁴⁵⁶ RMKT XVII/17, 1133—1134.

⁴⁵⁷ Csomasz Tóth Kálmán, 1953. 323.

ÍM, LÁTOD VILÁG VOLTÁT / VIRÁG VOLTÁT

RMKT XVII/17 226, RMDT II 44, 342

Az ismeretlen eredetű ének először az 1680 körüli kolozsvári halottastól kezdve szerepel a gyűjteményekben, Illyés István is átvette és átdolgozta. Az ifjú halott nevében búcsúzó szöveg jól mutatja azt az igényt, amely megkívánta, hogy a temetési énekek egyes halálhelyzetekhez minél pontosabban alkalmazkodjanak. A középkor *ubi sunt?* toposza itt sem maradhat el, bár a múlt nagyjai helyett itt csak tulajdonságok sorakoznak a negyedik versszakban: *Hová lett én szépségem, / Hová lett erősségem, / Életemnek virágja?* A katolikus és protestáns források valamint a népi emlékezet három egymástól különböző dallamot használ az énekhez.⁴⁵⁸

KRISZTUS AZ ÉN ÉLETEM

RMKT XVII/17 233, RMDT II 222b. II, 353, 41, Zahn 5358a, D 487

A *Christus der ist mein Leben* kezdetű korál ismeretlen szerzőjű fordítása, először az Ács Mihály szerkesztette Zengedező mennyei karban jelent meg. A német eredeti szerzőjét nem azonosította még a kutatás, legkorábbi forrása Melchior Vulpius *Ein schön geistlich Gesangbuch*⁴⁵⁹ című többszólamú gyűjteménye. Az ének alap gondolatát a Filippibeliekhez írt levél adja (Fil 1, 21): *Mert nékem az élet Krisztus, és a meghalás nyereség.*⁴⁶⁰ A 18. századi kottás halottasok nem saját dallamával adják: a *Herzlich tut mich verlangen* dallamát és a *Magdalena mortuo Jesu* dallamának moll változatát társítják hozzá.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ RMDT II 453.

⁴⁵⁹ Melchior Vulpius: *Ein schön geistlich Gesangbuch: darinnen Kirchen-Gesänge und geistliche Lieder D. Mart. Lutheri und andere frommen Christen, so in den Christlichen Gemeinden zu singen gebräuchlich, begriffen.* (Erfurt: Heinrich Birnstiel, 1609.) 566—568.

⁴⁶⁰ RMKT XVII/17. 1174.

⁴⁶¹ RMKT II. 596; 656.

ELVÉGEZTEM ÉLTEMET E NYOMORULT VILÁGBAN / E MÚLANDÓ VILÁGBAN E MÚLANDÓ VILÁGBAN BEVÉGEZTEM ÉLETEMET

RMKT XVII/17, RMDT II 355. II., 354; Zahn 3497

Ludwig van Höringk II. Gusztáv Adolf svéd király halálára írt, 1633-ban Mein Wallfahrt ich vollendet hat kezdettel megjelent énekének⁴⁶² fordítása.⁴⁶³ Magyarul először a Zengedező mennyei karban szerepel Elvégeztem életemet e múlandó világban kezdettel,⁴⁶⁴ így szerepel a debreceni halottasok 18. századi kiadásaiban is, illetve a nagyenyedi halottasban e nyomorult világban változatban. A pápai halottas megcseréli a sorkezdetet (E múlandó világban),⁴⁶⁵ így szerepel aztután a halottasokban a 20. századig. Leggyakrabban Crüger Herr, wie lange willst du doch szövegkezdettel ismert dallamával adták a gyűjtemények a kottás debreceni halottasoktól kezdve,⁴⁶⁶ a nagyenyediben még a dallam felcserélt soraiból kialakított változat szerepelt.⁴⁶⁷

SZÍVEM SZERINT KÍVÁNOM UTOLSÓ ÓRÁMAT

RMKT XVII/17 227, RMKT II 222a—b., Zahn 5385a, D 408

Christoph Knoll Hertzlich tut mich verlsngen kezdetű énekét ismeretlen fordító ültette át magyar nyelvre. Először az 1680 körül megjelent kolozsvári halottasban szerepel,⁴⁶⁸ attól kezdve a következő század végéig minden halottas felveszi anyagába. Dallama Hans Leo Hassler munkája, eredetileg világi, szerelmi bánatot fájlaló szöveg (Mein G'müth ist mir verwirret) tartozott hozzá, a jól ismert szöveg először 1612-ben jelent meg alatta.⁴⁶⁹ A

⁴⁶² Wilhelm Baumker: *Das katolische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen. Dritter band.* (Freiburg im Preisgau: Herder'sche Verlagshandlung, 1981.) 295.

⁴⁶³ RMDT II 656. illetve Csomasz Tóth Kálmán, 1953. 328.

⁴⁶⁴ RMDT II 656.

⁴⁶⁵ RMDT II 657.

⁴⁶⁶ RMDT II 656.

⁴⁶⁷ Csomasz Tóth Kálmán, 1953. 328.

⁴⁶⁸ RMKT XVII/17. 1158—1159.

⁴⁶⁹ Johannes Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, aus den Quellen geschöpft und mitgeteilt. Dritter Band.* (Gütersloh: C. Bertelsmann, 1890.) 400.

dallam legkorábbi magyarországi forrása az Eperjesi graduál, a halottasok dallamközlése nagymértékben megegyezik ezzel, illetve az eredeti alakkal.⁴⁷⁰

SZÖRNYŰ HALÁL, ÍM KÖZTÜNK ÁLL

RMKT XVII/1 96.

Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok⁴⁷¹ éneke először *Tinnabulum tripudiantium*⁴⁷² című gyűjteményében jelent meg először 1636-ban. Az igen népszerű, sokszor kinyomtatott könyv az 1636-os kiadás nyomán protestáns változatban is megjelent kihagyva annak a protestáns tanokkal össze nem egyeztethető részeit.⁴⁷³ Ennek a típusnak az első képviselője Kolozsvárt jelent meg 1672-ben,⁴⁷⁴ valamelyik későbbi kiadásából kerülhetett az ének Losontzi gyűjteményén keresztül a debreceni halottasokba. Nyéki Vörös Mátyás énekének mintája a *Horrenda mors, tremenda mors*, amely a jezsuita Matthaeus Raderus fordítása a szintén jezsuita Peter Franck *Der grimig Tod mit seinem Pfeil* kezdetű énekéből.⁴⁷⁵ Az ének protestáns változata válogatott versekkel került a halottasba, az eredetileg nyolc soros versszakokat felezve. Az eredeti első versszak teljes terjedelmében adja a halottasok első két versszakát, az eredeti második versszak második fele átalakítva lett harmadik versszakká. Az átalakítás oka tanbeli különbség: Nyéki Vörös a jócselekedetek halál utáni értékére hívja fel olvasói figyelmét, a protestáns változat a földi életben szerzett javak túlvilági haszontalanságára:

Ha jót tettél, veled jár-kél,	Jószágidat, javaidat
Csak egy fillért sem vissz el.	Magaddal nem viszed el.

A halottasok az eredeti vers harmadik versszakának első felét, a tizedik versszakot pedig két részre bontva adják, a 17. versszak első fele pedig átalakításon esik át. Míg az eredeti a halál

⁴⁷⁰ RMDT II. 595—596.

⁴⁷¹ Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. Második kötet.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.) A továbbiakban RMKT XVII/2. 400.

⁴⁷² Nyéki Vörös Mátyás: *Tinnabulum tripudiarum, azaz, a földi részeg szerencsének és dicsőségnek álhatatlan lakodalmában tomboló jóra intő csengettyűje. Mely a világ csalárdságát, az ember négy utolsó dolgainak zengésével, kinek-kinek eleibe adja.* (Pozsony: 1636.) 101.

⁴⁷³ RMKT XVII/2 484.

⁴⁷⁴ RMKT XVII/2 484.

⁴⁷⁵ RMKT XVII/2 498.

hirtelenségét, elkerülhetetlenségét hangsúlyozza, az átalakított változat az arra való készületre int:

Éjjen, napon azért talpon
Ó, én lelkem, állj készen,
Mert a halál csak előáll,
S bajt kér, és csapást téssen.

Hát mindenkor, nap s éjfélnél,
Ó, én lelkem, állj készen,
Így a halál bár rád talál,
Veszélyedre nem léssen.

A halottasokban megjelenő nyolcadik, záró versszak nem feleltethető meg Nyéki Vörös eredetijéből egy versszaknak sem, valószínűleg Losontzi István adta hozzá zárásként.

HARC EMBER ÉLETE TELJES ÉLETÉBEN

RMKT XVII/15 605. RMDT II 125b. I., 125c. I—II. 170. I., 129, SzDR I/50 p, I/188 y, II/70 a, d, g

Az ismeretlen szerzőtől származó ének először Kájoni János énekeskönyvében jelent meg,⁴⁷⁶ a protestáns gyűjtemények közül először az 1752-es debreceni halottas vette fel anyagába; jelentős a két változat közti különbség.⁴⁷⁷

Kájoni CC, 1676

Harc ember élete, teljes életében,
A halállal menni mindennek kell szemben,
Mérge miatt tétetni a földben.
Ó, fájdalom, s viadalom,
Halál ellen hogy nincsen oltalom.

A koporsó jele gyarló életünkek,
Kiben helyeztetik teteme embernek,
Hogy gyomrába tétessék a földnek.

Nagyenyedi halottas, 1769
Harc ember élete teljes életében,
A halállal menni mindennek kell szembe,
Mérge miatt tétetni a földbe.
Ó, fájdalom, szörnyű viadalom,
Egyedül magamnak kell útra indulnom.

A koporsó jele gyarló életünknek,
Melybe helyeztetik élete embernek,
Hogy gyomrába tétessék a földnek.

⁴⁷⁶ Holl Béla: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 15/b. Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek). Jegyzetek.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.) A továbbiakban RMKT XVII/15b. 530.

⁴⁷⁷ Csomasz Tóth Kálmán 1953. 320.

Ó, fájdalom, keserű siralom,
A tested majd esik rothadandóságra,
Iszonyú, rút, büdös férgek prédájára,
Mihelyt benyel föld feltátott szája.

Mi romlandóbb testnél,
kit a földből vettünk?
Azért olyan könnyen, mint üveg eltörünk,
Mert hasonló hozzá mi életünk.

Hogyha tested mégyen anyjához a földben,
A lelked menyjen Istenhez az égben,

Penitenciát tarts életedben.

Itt marad mind a tiszt,
méltóság, s gazdagság,
A lelket követi, örökkévalóság,
Ha jót tettél, veled jár igazság.

Egyedül bujdosnod kell a másvilágra,
Amit cselekedté, a nagy számadásra,
Magad lesz ott magad prókátora.

Halál miatt nincsen tovább maradásom.
Ma, vagy holnap ti is juttok ily órára,
Érkeztek mindnyájan férgek prédájára,
Lelketeket viszik számadásra.
Ó, fájdalom, epesztő siralom,
Ma édes társamtól épen meg kell válnom.

Mind romlandók vagyunk a mi életünkben,
Mivel, mint az üveg, éltünk töredékeny,
Nyugodalmunk nincs földön semmiben.
Ó, fájdalom, ma lesz távozásom,
Édes árváimtól végső megválásom.

Csak a lelkünk jusson Istenhez az égben,
A testünk hadd menyjen
anyánkhöz a földben,
Mert maradás látom, nincs e testben.
Ó, fájdalom, ma lesz megválásom,
Édes nemzetemtől messze távozásom.

A halált követi örökkévalóság,

Ha jót teszünk mégyen velünk is valóság,
Elmarad itt gazdagság, méltóság.
Édes Jézusom, hatalmas orvosom,
Édes árváimat oltalmadba bízom.

Egyedül költözünk el a másvilágra,
Egyedül kell mennünk a nagy számadásra,
Kit teremtett Isten sáfárságra.
Én Jézusom, erős paizsom,
Minden barátimat oltalmadba bízom.

Azért, hogy menned kell Isten eleiben,
Szám adni, mint éltél teljes életedben,
Jusson minden órában eszedben.

Azért, hogy Istennek jussunk ő kedvében,
Lelkünkre vigyázzunk ébren az életben,
Végső óránk forogjon elménkben.
Ó, fájdalom, tőletek búcsúzódom,
Édes kísérom, az Isten megáldjon.

Úgy léssen, úgy léssen örök boldogságod,
Úgy léssen Istennel örökké lakásod,
Végső órád, ha szívedben tartod.

A protestáns változat az elején még szorosan, később egyre lazábban követi Kájoni változatának gondolatmenetét, de a halállal való intést átalakítja a halottat beszéltető búcsúztatássá. Ezt a funkciót erősíti, hogy a refrén helyett a gyászolókat megszólító visszatérő szerkezetű lezárásokat adott az átalakító az éneknek. Az erdélyi és debreceni dallamalak közül Papp Géza az utóbbit tartja régebbinek.⁴⁷⁸

JAJ, MELY HAMAR MÚLIK E VILÁG ÖRÖME

RMKT XVII/15. 612; RMDT II. 333; 125. b—c, 334—336., SzDR I/188cc; II/170 u, II/333 c
D 307

Ismeretlen szerző éneke, először Kájoni Cationale Catholicumában jelent meg.⁴⁷⁹ Az eredetileg 19 versszakos ének a protestáns gyűjteményekben 17 versszakra rövidült: kimaradt a 10. versszak (Jaj, nagy kényén tartott világnak élete) és a 18. versszak (Példát vegyen tőlem minden, ki jelen van). A protestáns változat szinte minden versszakban kisebb változtatásokat eszközöl a szövegen, többnyire azért, hogy az eredeti ének következtelen rímeit⁴⁸⁰ javítsa. Példaként a hatodik versszak

⁴⁷⁸ RMDT II. 523.

⁴⁷⁹ RMKT XVII/15b. 532.

⁴⁸⁰ RMKT XVII/15b 532.

Cantionale Catholicum

Ímé, el kell mennem járatlan utakra,
Messze tartományban, csak egyes-egyedül,
kemény számadásra.

Nagyenyedi halottas

Ímé, el kell mennem járatlan utamra,
Csak egyes-egyedül messze tartományra,
A nagy számadásra.

BIZONYTALAN VOLTÁT VILÁG ÁLLAPOTJÁNAK

RPHA 182, RMDT II. 313. I—II., 206; 315; RMDT I²⁰¹⁷ 133. III, SzDR I/100 d, e, f

Bár a kéziratos és a nyomtatott források is csak a 17. századból őrizték meg a szövegét szerzője, György deák a kolofon tanúsága szerint már 1593-ban megírta énekét. Nyomtatott halottasban először az 1660-as kolozsvári unitárius gyűjteményben jelent meg, az 1690-es évek kolozsvári protestáns halottasoktól⁴⁸¹ kezdve a 19. századi debreceni református temetési gyűjteményekig elmaradhatatlan darab. Az ének harmadik versszakában megjelenő képet (Vizi buborékhoz mi életünk hasonló) Szentmártoni Szabó Géza Ianus Pannonius buborék hasonlatával rokonítja.⁴⁸² György deák az ötödik-hatodik versszakban a növények életidejének kiszámíthatóságát állítja szembe az emberek életidejének bizonytalanságával, a földi kincsek és hatalom haszontalanságát az *ubi sunt?* sorozatokból ismerősen csengő Krózus és Nagy Sándor példáján mutatja be a 10-13. versszakban. A 13. versszak a 16. század sírgödreinek átlagos mélységére is következtetni enged (négy sing körülbelül 2,5 méter⁴⁸³). A 14. versszak a Zsidókhöz írt levelet idézi (Zsid 13, 14), a 15. pedig a talentumokról szóló példázatra utal (Mt 25, 14—30).

⁴⁸¹ RMDT II. 587.

⁴⁸² Szentmártoni Szabó Géza: „»Márvánkőben metszett írás kopik, vészhet.« (Nevezetes verssorok Ecsedi Báthory István nyírbátori tumbáján).” In *Irodalomtörténeti Közlemények* CXV/2. 2011. 242.

⁴⁸³ *Magyar Néprajzi Lexikon* <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1218.html> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.30.)

ÍGY KELL-E MÉGIS MARADNOM / BÚSKODNOM

RMKT XVII/17 203. RMDT II 349a. I—II., 350, II/349 a, b

Az először az 1690-es lőcsei énekeskönyvben megjelent ének a 102. zsoltár parafrázisa, szerzőjét nem ismeri a kutatás. A halottasok közül először a nagyenyedi kiadás közli először, az 1859-es debreceni kiadást már nem érte meg a repertoár részeként. Az RMKT XVII/17 kötete kapcsolatot feltételez a zsoltárparafrázis és Eliáš Láni Takliž já předce v úzkosti kezdetű éneke között.⁴⁸⁴

MIT SZORGALMATOSKODUNK E VILÁGBAN

RMKT XVII/17 225.

Az ének a Kolozsvárt 1680 körül megjelent énekeskönyvtől kezdődően az 1811-es debreceni kiadásig szerepel a halottasokban. Szerzője ismeretlen, az élet múlandóságával, a halál elkerülhetetlenségével buzdít a bűnbánatra. A Tranoscius-énekeskönyvben is szerepel Co se mnoho staráme kezdettel, a szakirodalomban még nem eldöntött, hogy melyik nyelv az elsőség.⁴⁸⁵

A FÁJDALMAK ÉLES NYILAI

Az ének először a pápai halottasban jelent meg, innen vette át a debreceni gyűjtemény. Csomasz Tóth Kálmán valószínűtlennek tartja az Új Magyar Athenás állítását, amely szerint az ének szerzője Polgár Mihály,⁴⁸⁶ dunamelléki püspök⁴⁸⁷ volna. Révész Imre szerint az ének „Egészen megható s hitvallásnak is felfogható halottbeszédetetés.” gyülekezeti használatra nem találja alkalmasnak.⁴⁸⁸ Az ének negyedik versszaka Jób könyvét idézi (Jób 19, 25): „Mert én tudom,

⁴⁸⁴ RMKT XVII/17. 1129.

⁴⁸⁵ RMKT XVII/17. 1156.

⁴⁸⁶ Csomasz Tóth Kálmán: „A pápai halottaskönyv.” In: Benda Kálmán, Beliczay Angéla, Erdős György, Nagy Edit, Szabó Julianna (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. (Budapest, 1984.) 13.

⁴⁸⁷ Zoványi Jenő, 1977, 481.

⁴⁸⁸ Révész Imre, 1943. 147.

hogy az én megváltóm él, és utoljára az én porom felett megáll.”⁴⁸⁹ A pápai halottas öregek temetésére, a debreceni pedig közönséges halotti énekként adja, mindkettő a 33. genfi zsoltár (Nosza, Istenfélő szent hívek) dallamára.

A MENNYEKBEN TE VAGY NÉKEM

A 19. századi debreceni halottasok és Losontzi is közli az egyversszaknyi éneket, bár utóbbi A mennyégben te vagy nékem kezdettel. A Pauzának való – a prédikáció és gyászbeszéd, vagy prédikáció és könyörgés – közé illeszthető énekek között szerepel, dallama a 73. genfi zsoltáré. A szöveg ugyanezt a zsoltárt idézi (Zsolt 73, 26): Ha elfogy testem, lelkem, / Mégis vigasztalsz szívemben.

ANYÁK, KIK CSECSEMŐITEK

A szülésben gyermekével együtt meghalt anyák temetésére készült ének először a pápai gyűjteményben jelent meg, innen vette át a többi 19. századi halottas is. A 102. zsoltár dallama szerepel ad notam utalásában. Az ének kimondott célja a temetésen jelenlévők megindítása: Ezt a romlást ki láthatja, / Úgy, hogy meg ne induljon, / S könnye ki ne csorduljon? Vigasztalásként kínálja a meghaltak mennyei boldogságát az utolsó versszakban.

BÚCSÚT VENNEM EL KELL MENNEM

SzDR II/316 z

Az ének a debreceni halottas 1780-as kiadásában jelent meg, a halott nevében szól a mennyei boldogságra mutatva a gyászolók vigasztalására. A harmadik versszak a hűségeseknek megígért korona képét hozza elő (Jel 2, 10; Jak 1, 12; 2Tim 4, 8). Az ének dallama mintául a Vietórisz-

⁴⁸⁹ *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/JOB/19> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.29.)

kódexből ismert Égő lángban forog szívem, higgyed, éretted kezdetű világi ének szolgálhatott.⁴⁹⁰

CSALÁRD SZÍNNEK FÉNYLŐ VILÁG

A debreceni halottasok éneke az 1811-es kiadástól szerepel a gyűjteményben saját dallamával. Az 1811-es kiadásban a besorolatlan énekek között E világ haszontalan, mennyben a boldogság felirattal jelent meg, az 1859-ben megjelentben az ifjak felett mondandó énekek közt szerepel, így vette át az 1924-es halottas is. A világ változékonysága és múlandósága után a halottasokban szokatlan motívumként Kánaánhoz hasonlítja a mennyországot, és előre mutat egészen a feltámadásig: Holott együtt a lélekkel / A feltámadt test énekel / Halleluja mondásokat / minden vég nélkül valókat. A gyászolókat is erre a reménységre buzdítja az utolsó versszakban.

E VILÁG MIÓTA

Maróthi György éneke először a Harmóniás zsoltárok 1743-as kiadásában jelent meg.⁴⁹¹ A halottas gyűjtemények közül 1780-as debreceniben szerepel először, azóta minden gyűjtemény felvette anyagába. A szöveg a Prédikátor könyvének gondolatát visszhangozza: minden hiábavalóság. A dallam az énekkel megjelent alakja a Praxis pietatis melica 1653-as berlini kiadásában 192-es számon szerepel. Zahn feltételezése szerint az eredeti dallamalakot Johannes Franck, a dallamhoz társuló szöveg (Brunnquell aller Güter) szerzője készítette, ezt dolgozta át Johann Crüger a ma ismert dallammá.⁴⁹²

ELHERVADT ÉLTEMNEK VIDÁM TAVASZA

Az ének először a pápai halottasban jelent meg. Itt gyermekek felett, az 1859-es debreceni gyűjteményben kisgyermek felett mondandó ének, dallamutalása mindkét helyen a Vigyázz halálodra, halandó ember. A nyolcadik versszak a Rómaiakhoz írt levelet idézi (Róm 6, 23), a

⁴⁹⁰ Csomasz Tóth Kálmán: „Halotti énekeink és a gyülekezeti éneklés.” In: *Református Egyház IV/20.* (1952.) 11—19. = Bódiss Tamás (szerk.): *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születésének 100. évfordulójára.* (Budapest: Református Egyházzene Munkaközössége, 2003. 732—733.

⁴⁹¹ Csomasz Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.) 135—136.

⁴⁹² Johannes Zahn: *Die melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder.* (Gütersloh: Bertelsmann, 1891.) 13.

tizedik versszak a gyermekek megáldásának evangéliumi történetét (Mt 19, 13—15; Mk 10, 13—16; Lk 16, 15—17).

ÉN LELKEM, LÉGY CSENDESSÉGBEN

Az ének először Losontzi István gyűjteményében jelent meg, innen vették át a debreceni halottasok 1780-tól kezdve.. A 42. genfi zsoltár dallamára adott éneken végigvonulnak a 116. zsoltár gondolatai:

Én lelkem légy csendességben
Nyugodjál meg elmédben,
Sok jót tett az Isten veled,
Kiadja te részedet.
Ő maga a legfőbb jó,
Amit ő térszen mind jó,
Légy hát csendes te magadban,
Bízzál csak ő jóvoltában.

7 Térj meg, én lelkem,
a te nyugodalmadba,
mert az Úr jól tett teveled!

Ő tégedet a haláltól,
Megmentett fülánkjától,
Hogy ha még is koporsódba,
Örülj s vigadj ez útba,
Nem árt néked halálod,
Van vezéred Jézusod,
Te halálod boldogságra,
Utad lészen mennyországra.

8 Minthogy megszabadítottad lelkemet a
haláltól,

Te szomorú szemeidről
Eltörli könnyeidet,
Mindennemű ínségidből
Kiszabadít tégedet;
Keserű nyögésidet,

szemeimet a könnyhullatástól

E sok könnyezésidet,
Mind örömmre változtatja,
Idvességére fordítja.

Mert ő maga a te utad,
Ő vezérli lábadat,
Hogy a keskeny úton mehess,
A menny felé siethess.
Ott igaz hited által,
Megállhatsz lábaiddal,
Halálodat te meggyőződ,
Háborúdat nem érzed.

és lábamat az eséstől

Ott én az Úr előtt járok
Az életnek földében,
Örök vigasságot látok,
Részeltet örömében.
Sok szenvedésim után,
És fáradságim után,
Élek örök dicsőségben,
Légy hát lelkem csendességben.

9 az Úr orcája előtt fogok jární az élőknek
földjén.

EZ ÉLET CSAK FÜST ÉS PÁRA

RMKT II 344

Losontzi István Halotti énekeiben jelent meg először az ének, dallamának eredeti, hatsoros változata a debreceni halottasokban 1780-tól kezdve Ím, itt fekszem, mint egy férgecske szöveggel szerepelt. Új szövege himlőben meghalt gyermek felett énekelhető, a betegség tüneteit érzékletesen leírva vigasztalja a gyászoló szülőket a gyermek mennyei boldogságával.

GYARLÓ TESTÜNK PORRÁ LÉSZEN

D 353

Az 1819-es debreceni halottasban jelent meg először az ének, népszerűségét mutatja, hogy a temetési énekanyaggal együtt bekerült a gyülekezeti énekeskönyvekbe is. Dallamául a 42. genfi zsoltárt adják a gyűjtemények.

HALLD MEG, LÉLEK, MERT NÉKED BESZÉLEK

A debreceni halottas 1796-os kiadásában jelent meg először kottával az ének. Dallamának korábbi forrásai diák melodiáriumok.⁴⁹³ Szövegében a halott inti a gyászolókat Máté evangéliuma nyomán (Mt 6, 21): Ahol van a ti kincsetek, ott van a ti szívetek is.⁴⁹⁴ Jókai mór több regényében is idézi.⁴⁹⁵

IMMÁR ELJÖTT AZ ÓRA

Zahn 2293—2295

Az Új Zengedező mennyei karból került a nagyenyedi és debreceni halottasokba a kisgyermek felett mondható ének. Gott lob, die Stund ist kommen⁴⁹⁶ kezdetű német eredetije Johann Heermann munkája. Dallama Heinrich Isaac Insbruck ich muss dich lassenje.

⁴⁹³ Csomasz Tóth Kálmán 1953. 329.

⁴⁹⁴ *Revideált Károli fordítás.* <https://abibliamindenkie.hu/karoli/MAT/6/21> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.29.)

⁴⁹⁵ Jókai Mór: „A lőcsei fehér asszony.” [= Lengyel Dénes, Nagy Miklós (szerk.): *Jókai Mór összes művei.*] Regények. 46. kötet. 416.

⁴⁹⁶ Csomasz Tóth Kálmán 1953. 325.

MÁR ODA TÉREK, HONNAN TESTEM VETTEM

Losontzi halottasában jelent meg először a 23. genfi zsoltár dallamára adott ének. Szövege a test elbomlásán át annak dicsőséges feltámadásával vigasztal a halott nevében.

MENJ EL A TE NYUGALMADBA

A 42. zsoltár dallamán énekelhető ének Losontzi gyűjteményében jelent meg. Az debreceni halottasok a pauzának valók közé sorolják.

MINDEN EMBER CSAK HALADÓ

D 405

A Alle Menschen müssen sterben kezdetű temetési ének fordítása először 1730-ban jelent meg magyarul, az énekeskönyvek közül először az Új zengedező mennyei kar vette fel anyagába.⁴⁹⁷ Az ének szerzője Johann Georg Albinus vagy Johann Rosenmüller. Rosenmüller volt Lipcsében a Baccalaureus funerus ebben az időben, az ő neve alatt jelent meg 1652-ben aprónyomtatványként Paul von Hesberg temetésére az ének.⁴⁹⁸ Dallamául azonban a halottasok nem valamelyik koráldallamot rendelik, hanem a 91. genfi zsoltárt, ám nem csak ad notamként, hanem kottával az ének szövege fölött.

⁴⁹⁷ Csomasz Tóth Kálmán 1953. 328.

⁴⁹⁸ August Horneffer: *Johann Rosenmüller (ca. 1619—1684.)*. (Charlottenburg: Buchdruckerei Guttenberg, 1898.) 25—26.

Bibliográfia

A Zenetudományi Intézet Adatbázisa A Hungaricana Közgyűjteményi Portálon. zti.hungaricana.hu (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.31.)

Ács Pál: Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek*. Debrecen: 1602. [= Kőszeghy Péter (szerk.): *Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVIII.*] Budapest: Balassi Kiadó, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár, 2004.

Agenda, azaz szentegyházi cselekedeteknek avagy egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásuknak módja. Nemescsói evangélikus gyülekezet: Kéziratos agenda, 18. század vége.

Ágostai hitvallás. Tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Reuss András, fordította Bódi Emese. Budapest: Luther Kiadó, 2008.

Alszegehy Zsolt: „A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei.” In *Irodalomtörténeti közlemények* 23/1 (1916.)

Ameln, Konrad: „Herr Jesu Christ war Mensch und Gott.” In *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 1962/7.

Arany László (szerk.): *Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai*. Budapest: Ráth Mór, 1889.
August Horneffer: *Johann Rosenmüller (ca. 1619—1684.)*. Charlottenburg: Buchdruckerei Guttenberg, 1898.

Az Isten anyaszentegyházabéli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett énekeskönyv, melyben vannak himnuszok, zsoltárokból szerzettetett dicséretes, ünnepekre és egyéb alkalmasságokra tartozó régi istenes énekek. Debrecen: Margiati István, 1778.

Az keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretes. Bártfa: David Gutgesell, 1593.

Bartha Tibor (szerk.): *Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára.* Budapest: A Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1985.

Baum, Guilelmus, Cunitz, Eduardus, Reuss, Eduardus (szerk.): *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia. Vol. X. pars prior. = Corpus Reformatorum XXXVIII. Pars prior.* Brunshweig: C. A. Schwetschke et filium, 1871.

Benkő András: „Köpeczi Bodosi Sámuel.” In: *Művelődés* XXIV. 24. 1971/5

Beythe István: *Miképpen az keresztyéni gyülekezetben az keresztséget, Úr vacsoráját, házások eskettetését, oldozatot, gyónást, etc. szolgálatnak az egyházi tanítók.* Németújvár (Güssing): 1582.

- Biblioteca Națională a Românei Filiala Biblioteca Batthyaneum.*
<http://digitoool.bibnat.ro/R?RN=592412726> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.10.)
- Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla: *A Tizenötéves Háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete.* [= Klaniczay Tibor, Stoll Béla (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára XVII. század I.*] Budapest: Akadémiai kiadó, 1959.
- Bod Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica.* [= Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff, Szalay Károly (szerk.): Leiden: Brill, 1888.
- Bornemisza Péter: *Énekek három rendben.* Detrekő: 1582.
- Boross Géza: *A liturgika vázлата.* Budapest: Ráday Nyomda, 2000.
- Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)* [= Klaniczay Tibor (szerk.) *Humanizmus és reformáció 18.*] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- Bullinger, Heinrich: *II. Helvét hitvallás (ford. Buzogány Dezső), XVI. 1–5.*
<https://regi.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.15.)
- : *II. Helvét hitvallás (ford. Buzogány Dezső), XVII. 1–3.*
<https://regi.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.15.)
- Calvin, Jean: *Les ordonnances ecclesiastiques de l'église de Genève. Item, l'ordre des écoles de ladite Cité.* Genf: Artus Chauvin, 1561
- Cantus Index: Catalogue of Chant Texts and Melodies.* <https://cantusindex.org> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.02.)
- Charles Stanford Terry: *Bach' Chorals. Part III. The Hymns and Hymn Melodies of the Organ Works.* Cambridge: University Press, 1921.
- Czeplédy Sándor: *Liturgika. Czeplédy Sándor professzor előadása. Kézirat gyanánt theologiai akadémiák hallgatói használatára.* Debrecen: Debreceni Református Theológiai Akadémia Jegyzetkészítő Irodája, 1978.
- : *Liturgika.* Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 1996.
- Czinke István: *Református istentiszteleti szertartások (liturgiák.) A zsinatilag megállapított istentiszteleti rendtartás szerint és az egyetemes liturgia-ügyi bizottság által készített „kötött alkatrészek” felhasználásával.* Debrecen: Hegedűs Sándor, 1912.
- Csiky Lajos: *Egyházszertertástan. (Liturgika).* Debrecen: Városi nyomda, 1892.
- Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés. Útmutató és adattár a református próbaénekeskönyvhöz. = Református egyházi könyvtár 25.* Budapest: Magyar Református Egyház, 1950.

: „Halottas énekeskönyveink dallamai.” In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1953.

Csomasz Tóth Kálmán: *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

: *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.

: „A pápai halottaskönyv.” In: Benda Kálmán, Beliczay Angéla, Erdős György, Nagy Edit, Szabó Julianna (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1984.

: "Halotti énekeink és a gyülekezeti éneklés." In: Református Egyház IV/20. 1952. 11—19. = Bódiss Tamás (szerk.): *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születésének 100. évfordulójára*. Budapest: Református Egyházzenészek Munkaközössége, 2003.

: *A XVI. század magyar dallamai. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Ferenczi Ilona. [= Régi Magyar Dallamok Tára I.]* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017.

David Chyträus: *Christliche Kirchen Agenda: Wie die bey den zweyen Ständen der Herrn vnd Ritterschafft, im Ertzhertzogthumb Oesterreich vnter der Enns, gebraucht wirdt*. Rosenberg: 1571.

Déri Balázs: „A részek és az egész. Prudentius Cathemerinon című himnuszciklusának szerkezete.” [= *Apollo könyvtár 22.*] Budapest: Argumentum Kiadó, 2001.

Enchiridion Oder eyn Handbüchlein, eynem yetzlichen Christen fast nutzlich bey sich zu haben, zur stetter vbung vnnnd trachtung geystlicher gesenge vnd Psalmen : Rechtschaffen vnnnd kunstlich vertheuscht. Erfurt: Johannes Loersfeld/ Matthes Maler, 1524.

Evangélikus istentisztelet. Liturgikus könyv. Budapest: Luther Kiadó, 2007.

Fekete Anikó: *Luther-kortársak énekei az 1982-es Evangélikus énekeskönyvben*. DLA disszertáció. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2015. (Doktori értekezés.) 129.

Fekete Csaba: „Heidelbergi ajándékkönyv 1612.” In: *Magyar Könyvszemle 119/1*. Budapest: 2003.

Fekete Csaba: *Örvendözzünk körösztényök. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2016.

: „Szertartási emlék a reformáció korából. A Boroszlói kézirat.” In: Baráth Béla Levente, Oláh Róbert, Vitéz Ferenc, Berek Sándor, Boda István, Gonda László, Kmeczkó

Szilárd, Molnár-Tamus Viktória, Pusztai Gabriella (szerk.): *Mediarium*, XVII/1. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2023. 27.

: *Nagy hálát adjunk az Atya Istennek. Confessio*, 2024/2
<http://confessio.reformatus.hu/v/nagy-halat-adjunk-az-atiya-istennek/#page4> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.06.14.)

Fekete Károly: „A református liturgikák története a XIX-XX. században.”
<http://regi.reformatus.hu/lap/gyakorlatiteologia/bejegyzes/29/> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.06.11.)

Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár: Kolozsvári Kereskedelmi és Ipar Kamara, 1896.

Fördös Lajos: *Ágenda. Egyházi szertartási beszédek és imák, s ezekhez mellékletül jegyzetek és utasítások*. Pest: Osterlamm Károly, 1866.

Fraknói Vilmos: *Jacobus Paleologus. Eine Studie von Karl Landsteiner. Könyvismertetés*. In: Thaly Kálmán (szerk.): *Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye*. VIII/1. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1874.

Franz Wilhelm: *Kampschulte: Johann Calvin. Seine Kirche un sein Staat in Genf*. Lipcse: Duncker & Humblot, 1869.

Gaudens E. Mohan OFM: *Initia Opera Franciscalium. In Harkins OFM, Conrad L. (szerk.): Franciscan Studies 35*. St. Bonaventura University – Franciscan Institute Publications, 1975.

Gönci György (szerk.): *Énekeskönyv*. Debrecen: Csáktornyai János, 1590.

Gyurátz Ferenc: *Kézi agenda. Templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel. Lelkesi használatra*. Pápa: 1889.

H. Hubert Gabriella (szerk.): „Evangélikus és református gyülekezeti énekek.” [= *Régi magyar költők tára XVII. század 17.*] Budapest: Balassi Kiadó, 2016.

H. Hubert Gabriella: „A régi magyar gyülekezeti ének.” [= Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila (szerk.): *Historia Litteraria 17.*] Budapest: Universitas Kiadó, 2004.

H. Hubert Gabriella: „Keresztyéni énekek, Debrecen, 1610.” In: Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Száraz Orsolya (szerk.): *Via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016.

Hafenscher Károly: „A magyar evangélikus liturgika történetének vázlata különöse tekintettel az elmúlt másfél századra.” In: *Magyar Egyházzene, VII/4*. Budapest: Magyar Egyházzenei Társaság, 2000.

Halott temetésükre való énekek, melyek most helyesebben, egynehány ide tartozó szép zsolttárokkal és énekekkel egyetemben, egy ének és könyörgésekből álló Úttárssal sokaknak kívánságokra megjobbítván újonnan kibocsátattak Norimbergában. Nürnberg: 1734.

Halott temetésükre való énekek. Melyek egynehány idetartozó zsolttárokkal egyetemben, a megjobbított debreceni forma szerint most legelsőb a magyar hazáknak hasznokért a magok tulajdon nótájokkal, s klávisáival együtt ebben a formában kiadattak. Nagygyeden, Debreczeni Sámuel által nyomtatott 1769. esztendőben. Nagygyed: Debreczeni Sámuel, 1769.

Heltai Gáspár: *Agenda, az az szentegyházi cselekedetek*. Kolozsvár: 1559.

Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. Bata Imre, Ferenczy Endréné, Haraszthy Gyula, Soltész Zoltánné, Windisch Éva (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980*. Budapest: 1982.

Holl Béla: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 15/b. Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek). Jegyzetek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, ÉV.

Horváth Andor, H. Hubert Gabriella, Seláf Levente (szerk.): „Répertoire de la poésie hongroise ancienne. A régi magyar vers leírása a kezdetektől 1600-ig.” <https://fbook.com/rpha/v7/index.php> 7.4. kiadás (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.14)

Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*. Óvár, Kassa, Debrecen: 1560—1561.

Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*. Komjáti: 1574.

Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. Második kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

Johan Huizinga: *Őszi középkor. A tizennegyedik és tizenötödik századi élet- és gondolkodásformák Franciaországban és Németalföldön. Fordította Balogh Tamás és N. Kiss Zsuzsa*. Budapest: Helikon Kiadó, 2022.

Johannes Zahn: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, aus den Quellen geschöpft und mitgeteilt. Dritter Band. C. Gütersloh: Bertelsmann, 1890.*

: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*. Gütersloh: Bertelsmann, 1891.

Jókai Mór: „A löcsei fehér asszony.” [= Lengyel Dénes, Nagy Miklós (szerk.): *Jókai Mór összes művei. Regények. 46. kötet*] Budapest: A Franklin Társulat nyomdája, 1912.

Julius Gross: *Kronstädter Drucke 1535—1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts*. Brassó: H. Zeidner, 1886.

Kádár Ferenc: „Liturgia.” [= Enghy Sándor (szerk.): *Sárospatki Teológiai Műhely 5.*] Sárospatak: Hernád kiadó, 2013.

Károlyi Gáspár: *Szent Biblia azaz: Istennek Ó es Új Testamentomának próféták es apostolok által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott [...] Károli Gáspár előjáróbeszédével; ez második kinyomtatást igazgatta, néhol meg is jobbította Szenci Molnár Albert.* Hanau: Johannes Halbey, 1608.

Karsay Sándor, Czékus István: *Agenda vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja. Első kötet. Egyházi szertartások.* Budapest: Hornyánszky Viktor, 1889.

: *Agenda vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja. Második kötet. Ünnepi, közvasárnapi, alkalmi, hétköznapi és temetési imák.* Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891.

Keserű Bálint: „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista ellenzék«”. In: Csukás István, Horváth Károly (szerk.): *Acta historiae litterarum Hungaricarum. Tomus IX.* Szeged: A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1969.

Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest: Magyarországi Protestánsok, 1881.

Kiss Gergely, Szerencsi Nagy István (szerk. bőv.): *Agenda, az az egyházi szolgálat-béli okos istentisztelet módja.* Győr: Streibig József, 1788.

Kiss Sándor: „Szilvásújfalvi Anderkó Imre.” In: *Egyháztörténet V/3—4.* Budapest: Református Egyetemes Konvent, 1959.

Klanczay Tibor: „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv.” In: *Irodalomtörténeti közlemények. 62/2—3.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1958.

Kolumbán Vilmos József: „Köpeczi Bodosi Sámuel kéziratosa kátéja – kiegészítés az erdélyi konfirmáció történetéhez.” In: Kolumbán Vilmos József *Határtalanul a határok között. Egyháztörténeti tanulmányok* Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020.

Kolumbán Vilmos József: „Köpeczi Bodosi Sámuel tanulmányai és peregrinációja” In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok.* = Buzogány Dezső (szerk.): *Erdélyi református egyháztörténeti füzetek. 32.* Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022.

Komlós Tibor, Stoll Béla: „Bethlen Gábor korának költészete” [= *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 8.*] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

Kouba, Jan: „Německé vlivy v české písni 16. století.” In: *Miscellanea musicologica 27—28.* Prague: Universita Karlova, 1975.

Kozma Zsolt (szerk.): *Kis Agenda*. Kolozsvár: Kolozsvári Református Egyházkerület, 1986.

Lambert Daneau: *Ad Roberti Bellarmini disputationes theologicas de rebus in religione controversis Lamberti Danaei responsio. Cum indicibus locupletissimis*. Genf: Jean le Preux, 1596.

Lukácsy Sándor: „Ubi sunt. Egy formula rövid életrajza.” In: *Irodalomtörténeti közlemények* 93/3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

Luther, Martin: *Christliche Geseng Lateinisch und Deudsch zum Begrebnis*. Wittenberg: Joseph Klug, 1542.

Magyar könyvszemle 97/1-2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

Magyar Neumakatalógus. Zenei írásjelek a középkori Magyarországon. <https://neuma.zti.hu> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.03.)

Magyar Református Egyház Generális Konventjének Kátészerkesztő Bizottsága (szerk.): *A Heidelbergi Káté*. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2013.

Mályuszné Császár Edit: „»Ha a cenzor közbeszól...«” In: *História, Glatz Ferenc V/3*. Budapest: Lapkiadó Vállalat, 1982.

Maróthi György, Varjas János: Szent Dávid zsoltárai, melyek a franciai nóták szerint magyar versekbe foglaltattak Szenci Molnár Alber által, most pedig a harmóniás énekelést szeretőknek kedvükért négyes nótákkal [...] kiadattattak. Debrecen: Margitai István, 1774.

Martin Luther: *Christliche Geseng, Lateinisch und Deutsch, zum begrebnis*. Wittenberg: Joseph Klug, 1543.

Martinus Moller: *Manuale De Praeparatione ad mortem Heylsame vnnd sehr nutzliche Betrachtung Wie ein Mensch Christlich leben vnd seliglich sterben sol*. Görlitz: Rhambaw, 1596.

Melchior Vulpius: *Ein schön geistlich Gesangbuch: darinnen Kirchen-Gesänge und geistliche Lieder D. Mart. Lutheri und andere frommen Christen, so in den Christlichen Gemeinden zu singen gebräuchlich, begriffen*. Erfurt: Heinrich Birnstiel, 1609.

Melodiarium Hungarii Medii Aevi Digitale. melodiarium.zti.hu (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.02.)

Miskolczi Puah Pál: *Halotti elmélkedések az nemes nemzetes és vitézlő Pongrácz Nagy Miháli László, Uramnak Istenben elnyugodott kedveseinek jó emlékezetükre; és minden halandó embereknek tanulságukra megíratattak*. Lőcse: Brewer Lőrinc, 1634.

Nagy Péter, Vadas József: *Ágenda. Szertartási beszédek és imák, az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház rendtartása szerint. Első rész: templomi teendők*. Kolozsvár: Az Ev. Ref. Főtanoda betűivel Stein János, 1866.

Nagy Sándor Béla: „*A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint.*” In: *Theologiai Szemle*. Budapest: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, 1937. XIII/2 119—121.

Nikolaus Herman (szerző), Johannes Mathesius (szerkesztő): *Die Historien von der Sindfludt, Joseph, Mose, Helia, Elisa, vnd der Susanna, sampt etlichen Historien aus den Euangelisten, Auch etliche Psalmen vnd geistliche Lieder, zu lesen vnd zu singen in Reyme gefasset, Fur Christliche Hausveter vnd jre Kinder, Durch Nicolaum Herman im Jochimstal. Mit einer Vorrede M. Johannis Mathesij, Pharherrns in S. Jochimstal*. Wittenberg: Georg Rhau, 1562.

Nyéki Vörös Mátyás: *Tintinnabulum tripudiarum, azaz, a földi részeg szerencsének és dicsőségnek álhatatlan lakodalmában tombolók jóra intő csengettyűje. Mely a világ csalárdságát, az ember négy utolsó dolgainak zengésével, kinek-kinek eleibe adja*. Pozsony: 1636.

Oláh Róbert: „Boldogtalan zavarkeltő vagy haladó szellemű forradalmár? Újfalvi perének historiográfiája.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.

Ortutay Gyula: *Magyar Néprajzi Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1218.html> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.30.)

Oxford

Reference.

<https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100435720> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.08.12.)

Pálfi József: „Major Huba Zsolt Újfalvija.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019. 96.

Papp Géza: „A XVII. század énekelt dallamai.” [= *Régi Magyar Dallamok Tára II.*] Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

Pásztor János, Csoma Áron (szerk.): *Kis Ágenda*. Kolozsvár: Calvin János Teológiai Akadémia, 2004.

Pásztor János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*. Komárom: Calvin János Teológiai Akadémia, 2002.

Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. I. kötet*. Sopron: Székely és Társa Könyvnyomda, 1924.

Például Gömöri György: „Újfalvi Imre ügye egy 1662-es angol kiadványban.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.

Pröhle Károly: *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkészei számára*. Budapest: Luther Kiadó, 2008.

Publikált népzenei hangfelvételek internetes adatbázisa. <https://db.zti.hu/24ora/dalok.asp> (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.02.)

Ravasz László: *Ágenda. A Magyarországi Református Keresztyén Egyház liturgiás könyve*. Budapest: Magyarországi Református Keresztyén Egyház, 1930.

: *Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára*. Budapest: Magyarországi Református Egyház, 1930.

: *Ágenda. Az evangélikus lelkési teendők vezérkönyve*. Budapest: Scholtz Testvérek, 1932.

: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez. Tanulmány. = Melléklet a Protestáns Szemle 1933. augusztus—szeptemberi számához*. Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda-Rt. 1933.

Rennerné Várhidi Klára: „Népzeneinkben is hangzó XVI. századi nyolcas verseink.” In: *Zenatudományi dolgozatok*. Budapest: MTA Zenatudományi Intézet, 1982.

Révész Imre: „Jelenlegi énekeskönyvünk énekanyagának theologiai átvizsgálása.” In: *Theologiai Szemle XIX/1*. Debrecen: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa, 1943.

Richardson, Nicholas: *Prudentius' Hymns for Hours and seasons. Liber Cathemerinon*. London: Routledge, 2017.

Roberto Bellarmino: *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos. Tomus primus*. Lyon: Iohannes Pillehotte, 1609.

S. Sárádi Margit: „Még néhány mulató- és egyéb nóta.” In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenek Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára = Voigt Vilmos (szerk.) Artes populares 26*. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005.

Samarjai Máté János: *Az helvétiai valláson lévő ekklezsiáknak egyházi ceremóniájukról és rendtartásukról való könyvecske*. Lőcse: Brewer Lőrinc, 1636.

Sápy Szilvia: *A halotti búcsúztató eredete, történeti rétegei*. PhD disszertáció. Debrecen: Debreceni Egyetem, 2013. (Doktori értekezés.) 75.

Sörös Béla: *A magyar liturgia története I. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig*. Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1904.

Szabó András: „Újfalvi Imre és a wittenbergi magyar coetus.” In: Oláh Róbert (szerk.): *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.

Szádóczki Vera: „Szentmihályi Mihály Egyházi énekes könyvének kéziratai.” In: Boros István, Takács László (szerk.): *Litteris vincimur*. Budapest: Szent István Társulat, 2018. 241.

Szalai Béla: „Egy könyvészetileg ismeretlen debreceni református énekeskönyv 1610-ből.” In: *Magyar Könyvszemle* 131/2. Budapest: Argumentum Kiadó, 2015.

Szeberényi Andor: *Az 1791-iki pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*. Pest: Hornyánszky Viktor, 1869.

Szelestei N. László: „Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek).” In: *Magyar Könyvszemle* 99/3. Budapest: Argumentum Kiadó, 1983.

Szelestei N. László: „Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években).” In: *Magyar Könyvszemle* 115/1. Budapest: Argumentum Kiadó, 1991.

Szenci Molnár Albert: *Szent Dávid királynak és prófétáknak százötven zsoltári*. Amszterdam: Tótfalusi Kis Miklós, 1686.

Szent Biblia. „Károli Gáspár fordításának revideált kiadása (1908)” www.abibliamindenkie.hu (Utolsó megtekintés dátuma: 2024.09.11.)

Szentmártoni Szabó Géza: „»Márvánkőben metszett írás kopik, vészhet.« (Nevezetes verssorok Ecsedi Báthory István nyírbátori tumbáján).” In: *Irodalomtörténeti Közlemények* CXV/2. Budapest: 2011.

Szerafinné Szabolcsi Ágnes: „A debreceni városi nyomda a felvilágosodás és a reformkor idején.” In: *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 7/4. 1998: április

Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára. Második kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. 1527—1546. XVI. századbeli költők művei. Első kötet. 1527—1546*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1880.

: *Régi Magyar Költők Tára. Hetedik kötet. XVI. századbeli költők művei. Hatodik kötet. 1560—1566*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadó-hivatala, 1883.

: *Régi Magyar Költők Tára. Ötödik kötet. Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály. 154?—1560*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Kiadó-hivatala, 1886.

: *Régi Magyar Költők Tára. Nyolcadik kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. Hetedik kötet. Közzé teszi Dézsi Lajos*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930.

Szoliva Gábor: *A középkori zágrábi zsolozsma himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében*. PhD disszertáció: Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2020. (Doktori értekezés).

Tamusné Molnár Viktória: „Debreceni peregrinusok a 16-19. században.” In: *Magiszter* 9/2. Csíkszereda: 2011.

Tóth Béla: „Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században.” In: Mátrai László, Kókay György, Havasi Zoltán (szerk.): *Magyar Könyvszemle* 97/1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

Tóth Ferenc: *Liturgika, melyben a Helvétziai vallástátelt követő ekklezsiáknak egyházi ceremóniáik, rendtartásaik, és az egyházi szolgálóknak azok körül való foglalatoságaik, és kötelességeik adatnak elő.* Győr: Özv. Steinberg Józsefné, 1810.

Tóth Mihály: *Egyházzertartástan alap vonalai. Tekintettel a Magyar Református Egyházra.* Debrecen: Ifj. Csáthy Károly, 1873.

Török Ágnes: „German Pattern Melodies of the 16th-century Protestant Hungarian Hymns.” In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai.* 59/1. 2014. június, 26.

Tövisi Mátyás, Eszéki Szigeti Imre, Gyulai István: *A Jézus Sirah könyve magyar nyelven.* Kolozsvár: Heltai Gáspár, Hoffgreff György, 1551.

Újfalvi Imre: *Halott temetésekorra való énekek.* Nagyenyed: Debreczeni Sámuel, 1769.

Újfalvi Imre: *In exequiis defunctorum – Halott temetésekorra való énekek.* Debrecen: 1602.

Újfalvi Imre: *In exequiis defunctorum. Halott temetésekorra való énekek. Azoknak kedvükért, kik ilyen utolsó szükségben szolgálnak, összeszedettek, és kibocsáttattak.* Debrecen: Lipsiai Pál, 1602.

Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek.* Debrecen: Lipsiai Pál, 1602.

V. Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473—1800.* Budapest: Balassi Kiadó, 1999.

V. Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473—1800.* Budapest: Balassi Kiadó, 1999.

W. H. Willimon: *Worship as Pastoral Care.* Tennessee, Nashville: Abingdon Press, 1979.

Weisse, Michael: *Ein neu Gesangbüchlein.* Jungbunzlau: Georg Wylmschwerer, 1531.

Wilhelm Baumker: *Das katolische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen. Dritter band.* Freiburg im Preisingau: Herder'sche Verlagshandlung, 1981.

Wix Györgyné: *Régi Magyarországi Szerzők.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008.

Wolfgang Ammon: *Libri tres odarum ecclesiasticarum, de sacris cantionibus, in ecclesiis Germanicis.* Frankfurt am Main: Christian Egenolff, 1578.

: *Neuw Gesangbuch teutsch und lateinisch, darinn die fürnembste Psalmen und Gesänge der Kirchen Augsp. Confession.* Frankfurt am Main: Christian Egenolff, 1581.

Zólyomi Perina Balázs: *Manuale az az Kezben hordozo könyvetske, kerdesekkel és Imadsagokkal tellyes: az mellyekben Idvösséges és igen szükséges elmélkedések is vadnak, miképpen kellessék az Keresztien embernek keresztiéni módra elni és ez vilagból bódogúl kimúlni.* Lőcse: 1614.

Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás szerk. Dr. Ladányi Sándor* Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati irodájának Sajtóosztálya, 1977.

Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás, szerkesztette Ladányi Sándor.* Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor.* Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

Zsarnay Lajos: *Paptan. Vezérfonalul tanításhoz kézirat helyett.* Sárospatak: Nádaskay András, 1847.